

Монгольські оповідання (збірка)

Гео Шкурупій

Гео Шкурупій

МОНГОЛЬСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Зміст:

Як задумано

Вчинок гуна

Кар'єра святого

Гульо

В долині ріки Іро

Гобі

Долина смерті

Герой

Легенда

Злий дух

Як задумано

Під час своєї подорожі в глибокий Схід, я випадково потрапив до Монголії.

Їдучи експресом з Києва на Владивосток, до берегів Японського моря, я мав можливість спостерігати мальовничий і довгий шлях через Урал, Сибір та суворе Байкальське озеро зі стрімкою річкою Ангарою.

З великою охотою ми дивимось на нові для нас краєвиди ще не баченої природи, з не меншим зацікавленням читаємо описи її в книжках, але найбільше нас цікавить людина.

Людина з її звичаями, свідомістю, психологією, боротьбою за існування найсильніше приваблює нашу увагу. Ми часто невдоволено відводимо свій зір од краєвиду, що його не оживлює присутність людини, і відриваємось від книги, коли в ній немає людських почуттів.

Людина, що живе, борючись з подібними собі за краще місце в суспільстві, особливо людина, що бореться, перемагаючи сумніви й вагання, спалюючи себе на багатті нестримних дій, завжди є вісь нашого зацікавлення, нашої роз'явленої уваги.

Ще більше зацікавлення викликає в нас людина, що бореться в невідомій нам природі, у відмінному від нашого оточенні, але бореться гаряче, міцно, не шкодуючи себе.

З Верхнеудінська мені пощастило пробратися на далекий південь — аж до пустелі Гобі.

До Верхнеудінська я був пасажир, оточений всіляким залізничним комфортом, але

в другій половині моєї подорожі я став справжнім мандрівником, що переживає всі труднощі та небезпеки звабливого мандрування.

Мене, як класичне золоте руно, вабила країна монголів, країна Чінгісхана. Річкою Селенгою, через міста Усть-Кяхту, Троїцькосавськ, Кяхту, я дістався монгольського кордону. Далі через монгольське місто Маймачен, — це його стара китайська назва, — і Алтан-Булак, — нова, що означає "золотий ключ", я подорожував далі до столиці Монголії — Урги, — тепер Улан-Батора-Хото, і з столиці — експедицією в пустелю Гобі, до хошуна Шанхай-Ула.

Монгольська Народна Республіка — зовнішня Монголія — ще зовсім недавно звільнилася від ярма китайського гендлювання й російського купецтва.

МНР має щось із сімсот тисяч населення, головна маса монгольського народу ще лишається під китайським ярмом. Її територія дорівнює Західній Європі, та це здебільшого пустелі, мало залюднені, з суворою природою.

Успішна боротьба за незалежність характеризує монгольський народ, що прокинувся до громадської діяльності, вогнем і мечем революції звільнившись з-під ярма визискувачів.

У Монголії пролетаріату немає — він лише народжується в прискорених темпах господарчого зростання країни. Головне населення Монголії — це арати, кочівники, що розводять худобу, але вони спромоглися скинути свого царка Богдо-Гегена, своїх феодальних вельмож — сайтів-баяликів, що були агентами китайського та японського гендлювання, і утворити народну республіку, давши відсіч естляндському баронові, офіцерові російської армії Унгерну фон Штернбергові.

За вождя в боротьбі за визволення монгольського народу був Сухе-Батор, що помер, отруєний Богдо-Гегеном та ламами. Народна революційна партія та Спілка революційної молоді Монголії, керовані Комінтерном, взяли керівництво в свої руки й досі ведуть монгольський народ шляхом цілковитого звільнення від зовнішніх та внутрішніх визискувачів.

Соціальна база цієї партії — бідняцькі й середняцькі маси аратів. За статутом партії, члени її мають спирати свою роботу на марксизмі-ленінізмі та завданнях Комінтерну. Монгольська Народна революційна партія вже пройшла чималий шлях боротьби за зміцнення своїх зв'язків із світовим комуністичним рухом. Партія своїм завданням ставить зміцнення незалежності Монголії, ліквідацію решток феодалізму в країні, демократизацію державного устрою, зміцнення політико-економічних зв'язків із СРСР. Програма партії дає марксистський аналіз розвитку капіталізму, встановлює некапіталістичний шлях розвитку МНР і тим самим долю свою зв'язує з усім світовим комуністичним рухом.

Великий Хурулдан, Рада міністрів, здійснюють революційну законність країни, посуваючи вперед її громадське та господарське життя.

Поруч із новим життям, що б'є дзвінком джерелом, у Монголії ще зберігся старий побут із часів Чінгіса, ще панує ламаїзм, релігія покори сильнішому, що її підтримують і живлять численні дацани — монастирі з величезною армією ченців-лам.

У боротьбі нового зі старим дуже своєрідно сплітається сучасне життя монгола, дуже своєрідно перероблюється його психіка.

Під час своєї мандрівки по Монголії я мав можливість дуже близько стикатися з життям монголів. Я познайомився з членами революційної народної партії, з міністрами й ревсомольцями, з іще наївними, як діти, монголами-аратами, з робітниками китайцями і, нарешті, з купцями та ламами. В пустелі Гобі, крім традиційних пісків, сарн та ящірок, я знайшов людей, що борються з природою й борються за кращий соціальний устрій.

Через те, що мене найбільше цікавив монгол, а не монгольський краєвид, я в своїй книзі відступив від звичайних традиційних репортажних описів подорожування. Я задумав показати людей, розкривши їхнє буття, як розкривають дорогоцінну скриньку з інтимними речами.

Все те, що я чув і бачив, я зорганізував у конкретні образи, в світлі тої ідейної цілеспрямованості, до якої прагне передова частина трудящих Монголії в особі їх Народно революційної партії, що поділяє програму Комінтерну.

Книжку написано, і хай її судять читачі, які знають, що працювати важко, що праця — жорстока насолода тих, хто мусить працювати.

Вчинок гуна

Старий Содба прискакав на своєму перевтомленому конику до міста. Погода була неприємна, як ламська цнота. То сипав сніг, який одразу розпливався брудними калюжами під копитами коня, то починав сікти дрібний дощульний дощ, що його відганяв рвучкий холодний вітер, безпритульний, як жебрак.

Гори, степи й дороги були сірі й непривабливі, безрадісні, як брама кумирні. Маленький "морі" дряпався крізь цю природу, пробиваючи головою простір. Старому Содбі здавалось, що він не їде, а стоїть у центрі кола, яке обертається навколо його, і що він, мабуть, ніколи не видряпається звідти.

На голові в Содби був теплий хутровий малахай зі шкіри тарбагана, якого він впіймав власноручно, але на тілі був тонкий, обкручений довгим поясом, халат, що вже давно втратив свій первісний колір. Старий Содба промерз і промок до того місця, де в нього, на його думку, знаходиться душа. Тільки вона жевріла ще маленьким теплим вогником у тілі Содби.

Він прискакав до міста, коли йому здавалось, що вже й душа в ньому замерзає. Але Содба ще знайшов у собі сили подбати за перевтомленого "морі" і поставити його в затишний куток, де б не мочив дощ і не так хльостав вітер.

Содба був хамджилга — кріпак колись великого князя Уйдзін-гуна. Своїм станом кріпака він мало чим відрізнявся від звичайного бідняка арата. В його кріпацькі обов'язки входило іноді повартувати в ставці князя, поїхати куди-небудь з дорученням або перегнати князеву худобу на нове пасовисько, коли князь чомусь не міг цього зробити сам. Обов'язки старого Содби були невеликі і зовсім не обтяжували його.

Він був лише номінально кріпак князя Уйдзін-гуна, а справді був навіки обплутаний боргами раб торговельної китайської фірми Да Шен-ку, яким, до речі, був і його князь,

хоч він і мав найбільший титул гуна.

Подорож Содби за сотню верств до міста була зв'язана із справами фірми Да Шен-ку, якої боржником він був ще змалку, як спадкоємець.

Не оглядаючись на облуплені сірі будинки, не відчуючи жаданого настрою, що він, мовляв, у місті, яке завжди вабить провінціалів, Содба, зіщулившись од вітру, байдуже й безнадійно штовхнув двері до крамниці й увійшов до приміщення, як входить кожна людина туди, де її ніщо добре не чекає.

В обличчя Содбі, що нагадувало зморщений корінець засохлого дерева, ударив теплий дух приміщення, вогкий і смердючий від пари, що йшла від мокрих халатів відвідувачів, од шкіри забруднених чобіт — гутулів, від наїдків і від ханшину, від того, чим частував своїх боржників прикажчик фірми Да Шен-ку — спритний і відданий справі гендляр, літній китаєць Хо Шу-лін.

Содба обтрусився од дощу, як пес, що допіру виринув із річки, і пішов до рундука.

Крамниця фірми Да Шен-ку мала поруч два відділи. В одному видавали крам і записували борги, а в другому, віддаючи данину монгольській традиції гостинності, безкоштовно частували чаєм приїжджих і спювали ханшином, щоб у першому відділі можна було приписати ще кілька баранячих шкір до довгого переліку боргів простодушних покупців. Такий простенький, на перший погляд, конвейєр давав геніальні, в торговельному розумінні, наслідки.

Прикажчик Хо Шу-лін привітно вітав кожного боржника. Що більший був борг покупця, то й відповідно більша була привітливість Хо Шу-ліна. Він лише удавав із себе байдужого до випадкових покупців або до тих, у кого борг був невеликий. Через це малі боржники несамохіть відчували свою провину перед Хо Шу-ліном і, щоб здобути його приязнь, мусили самі влізти в пастку. Тм було навіть ніяково й прикро, що інші покупці користуються з такої Хо Шу-лінової пошани.

Хо Шу-лін, побачивши старого Содбу, навіть вийшов із-за рундука йому назустріч. Приязно посміхаючись, Хо Шу-лін мало не обійняв старого Содбу.

— Давненько не бачились ми з тобою, Содбо! Яким це вітром тебе занесло, якому богові дякувати! Невже в нашій філії не вистачило товарів, що ти був змушений у таку негоду пертись до міста? Ай-яй-яй!

Та Содба навіть не посміхнувся на цю привітливість. Його обличчя було байдуже, як у старого бронзового будди. Содба вже чудово знав ціну цій привітливості, і вона лише лякала його, а не зворушувала.

— У вашій філії підмокла сіль! — збрехав Содба, навіть боячись згадувати про справжню причину приїзду.

— Що ти кажеш, Содбо?!

— Крім того, я маю доручення від князя Уйдзіна...

— Справи потім, Содбо! Відпочинь спочатку! Просохни, зогрійся! Чжане, — звернувся Хо Шу-лін до молодого китайця, що метушився по крамниці, обслуговуючи відвідувачів, — почасть Содбу як слід!..

І Хо Шу-лін метнувся до другого монгола, що допіру ввійшов до крамниці.

Старий Содба як був у мокрому халаті, так і сів на стілець коло маленького столика. Він почував, що справді втомився. До того ж його хвилювала думка, чи вдалася його брехня з підмоклою сіллю та чи дасть якісь наслідки ця каторжна подорож до міста.

Незабаром його халат став теплий і почав випаровувати пару, що пахтіла кінським потом і баранячим салом.

Становище монгольського хамджилги та арата було важке. Крім того, що їх визискували власні князі та лами, вони всі були рабами китайських купців.

Китайські торговельні фірми цілою мережею своїх маленьких філій охопили всю Монголію. Вони навіть пролізли в найглухіші кутки зі своїми переїзними юртами-крамничками.

Продавців китайських фірм у Монголії набирали лише з китайців, що були завезені до Монголії ще змалку. Всі ці прикажчики чжани, суні та ліни за вислугу років та за старання одержували певні відсотки цілого паю підприємства й могли сподіватись коли-небудь стати його повноправними учасниками. Це обумовлювало виключну старанність та собачу відданість прикажчиків своїм хазяям.

Уся діяльність китайського гендлювання в Монголії ґрунтувалась на системі продажу в борг. Китайці намагались не продавати за готівку, а відпускали крам у борг, щоб за нього потім сплачували вівцями, вовною й іншими продуктами скотарства.

Старий Содба за своє довге життя добре вивчив на власній шкурі всю раціональність такого гендлювання. Він знав, для чого частують ханшином легковірних покупців. Кожна випита пляшка виростала в довгий перелік боргів. А сп'янілого покупця віддані хазяям прикажчики обмірювали й обважували, нагороджуючи за великі гроші непотрібним і кепським крамом.

Та Содбі було вже байдуже. Він з охотою їв і пив ханшин, який йому приніс послужливий Чжан. Плекаючи в серці маленьку помсту, старий Содба зогрівав своє тіло й невибагливу душу. Помста полягала в тому, що Содба чудово знав, що жодної вівці вже не дістанеться Хо Шу-лінові.

Навесні, коли після суворої зими господарство монголів перебувало в найважчому стані, до боржника приїжджало п'ятеро або шестеро прикажчиків, вимагаючи сплатити борг, і жили вони на його утриманні доти, доки він не відкупався від своїх ненажерливих гостей сплатою частини боргу й обіцянкою решту сплатити пізніше, але з нарахуванням нових відсотків.

Це повторювалося щовесни, і боржник потрапляв навіки в ярмо.

Щороку торговельна фірма брала в нього за самі відсотки всі лишки його господарства, залишаючи тільки таку кількість худоби, яка потрібна, щоб прогодувати боржника та щоб він міг у наступному році сплатити відсотки. Коли боржник помирав, борг переходив до його спадкоємців. Коли боржник відмовлявся платити, на допомогу купцям приходила адміністрація зі своєю тюремною інквізицією. На випадок фізичної неможливості стягнути борг із монгола, за нього розплачувалось усе населення хошуна, зв'язане круговою порукою.

Але старий Содба не журився. Цієї весни з нього купці нічого не стягнуть. А хошун

як собі хоче. Коли іншим монголам ще не остогидло платити свої й чужі борги, хай платять, а коли не хочуть платити — хай виженуть китайців.

Содба поїв і почував себе чудово, тепер він міг позмагатися з Хо Шу-ліном.

Содба приїхав до міста, звичайно, не тому, що в філії підмокла сіль. Справа була складніша. Прикажчик філії, знаючи, що господарство Содби вже не являє жодної цінності, відмовився видати йому в борг плитку пресованого чаю, а без чаю ні Содба, ні його князь Уйдзін-гун не могли обійтися. Все завдання полягало в тому, чи знає вже про це Хо Шу-лін. Содбі треба було випередити кур'єра філії, тому він і поїхав у таку погоду до міста, не шкодуючи ні себе, ні коня.

Плитка пресованого чаю коштує вісім цин. Коли її взяти в борг, то потім за неї треба віддати три смушки. Один смушок коштує шість цин. Значить, китаєць за плитку чаю замість восьми цин одержить вісімнадцять. Арифметика дуже проста, і Содба вже чудово розібрався в ній.

Але коли Хо Шу-лін ще не знає, що Содба банкрут, він видасть ще чаю й солі, а може, й іншого краму. Содбів князь має найвищий титул гуна, можливо, що цей титул звабить Хо Шу-ліна, хоч князь тепер в однаковому стані з Содбою.

Содба попоїв і чекав нагоди поговорити з Хо Шу-ліном. З привітливого ставлення китайця Содба не міг зробити ніякого висновку для себе. Привітливістю Хо Шу-лін маскував свої хитрощі.

Найгірша перспектива, що вважалася Содбі, була та, що він скочить на коня з порожніми руками й помчить назад у холодний та голодний степ.

Коли Содба помітив, що Хо Шу-лін сам стоїть за рундуком, заглибившись у товсту книгу боргів, він підвівся й підійшов до нього.

Хо Шу-лін мовчки подивився на Содбу й перегорнув кілька сторінок, спинившись на його боргах.

— Останнім часом, Содбо, — почав одразу про діло Хо Шу-лін, — ти не сплатив відсотків! Це саме чомусь трапилося і з твоїм князем Уйдзін-гуном. Ай-яй-яй!.. Це не гаразд, Содбо! Через тебе й через твого князя я терплю величезні збитки! Ти зрозумій, що коли так триватиме далі, мені доведеться зачиняти крамницю... Ти подумай, яке це буде лихо для тебе і для князя! Хто тобі даватиме в борг чай?!.

В цьому дусі Хо Шу-лін продовжував досить довго. Содба стояв мовчки, спершись об рундук. І коли б китаєць міг довідатись, про що думає Содба, йому б стало моторошно.

— На цей раз я ще дам тобі й князю чаго, солі та краму, але ви обидва мусите обіцяти мені, що в наступному році — я багато не вимагаю — сплатите мені відсотки! Я добрий купець, Содбо, і турбуюсь своїми покупцями! Я знаю, що не можна вимагати одразу весь борг! Так роблять лише головорізи!..

"Лише відсотки, — думав Содба, поки провадив свою похвальбу китаєць. — Це дурниця. За них можна купити не лише Содбу, а й його князя з тілом, кістками й душею! Як солодко співає цей жмикрут! Не одержить він жодної цини, жодного смушка, навіть жодного баранячого рога!"

— Ми обов'язково сплатимо тобі всі борги! — почав сміливіше Содба, вже знаючи,

що Хо Шу-лін ще не має звісток з філії. — Будеш задоволений! Всі борги сплатимо відразу!.. Але дуже зле, що в твоїй філії підмокла сіль, нема дунзи і чай дуже кепського гатунку! Ти кепсько турбуєшся своїми покупцями!..

— Я, — обурено почав Хо Шу-лін, — хіба не я чекаю по п'ять років сплати боргів? Хіба я не...

Содба довго й терпляче чекав, поки Хо Шу-лін виговориться. Содба не заперечував більше, в цьому не було жодної рації. 1

Хо Шу-лін, скінчивши, видав Содбі і для його князя чаю, солі, дунзи, трохи краму та всяких інших дрібниць, що потрібні в господарстві. Після цього в товстій книзі боргів була заповнена ще одна сторінка, яка була продовженням Содбового життєпису злиднів.

Після довгих прощальних промов Хо Шу-ліна, що в них перше місце разом з побажаннями кращої дороги посідали цифри відсотків, які розгортались перед уявою Содби у вигляді величезних овечих отар, Содба, нарешті, вийшов з затишного, але ненависного приміщення китайської крамнички.

Содбів кінь стояв у затишку під парканом, і його вигляд доводив досвідченому оку Содби, що "морі" вже відпочив і знову може зробити сотню верстов. Для Содби і для коня це було цілком нормальне явище. У монголів увійшло в звичку проїхати сотню верстов, щоб попити чаю в сусіди й того ж дня повернутись додому. Лише в пішому стані Содба почував себе безпорадно. П'ятиверства піша прохідка була б йому важка, як непосильна робота, а верхи він міг би пробути кілька днів, відчуваючи себе як удома.

Старий Содба одв'язав коня й негайно ж рушив у дорогу. На нього чекав його князь Уйдзін-гун, який сидів у порожній промоклій юрті й жадібно мріяв про гарячий коричневий чай, пригадуючи, який він на смак. Содба не міг припустити, щоб людина мордувала себе уявами, коли в його руках було ціле багатство, яке обіцяло кілька днів приємного раювання.

Содба навіть замріявся, чвалаючи на своєму конику, коли став собі уявляти, як він питиме чай у товаристві князя, своїх друзів й оповідатиме, як йому пощастило обдурити хитрого Хо Шу-ліна. Він лише схаменувся, коли вуличкою повз нього промчав вершник, розбризкуючи грязюку, в якому він упізнав кур'єра Хо Шу-лінової філії з хошуна.

Кур'єр обернувся й люто поглянув на Содбу, але коня не зупинив.

Наляканий Содба міцно притис свою здобич з крамнички до грудей і, підхльоснувши коня, помчав із міста.

Оглядаючись, чи нема за ним гонитви, Содба мимоволі помітив, що в місті панує якийсь дивний настрій, що здався йому неспокійним. Китайці стривоженими купками збирались коло крамниць і про щось шепотіли, вороже поглядаючи на проїжджих монголів. Але Содба, сам відчуваючи неспокій і боячись, щоб у нього не відібрали дорожніх йому речей, поспішав з міста, не зупиняючись і не розпитуючи.

"Які спритні ці китайці! — думав Содба. — Ще кілька хвилин — і кур'єр філії застав би його в крамниці!"

Але гострий, спостережливий зір Содби щось був помітив незвичайне в постаті кур'єра. Лише перший, несподіваний переляк примусив Содбу забути про це явище й швидше погнати коня. Тепер же Содба став відшукувати причини того, чого кур'єр мав надто розтерзаний вигляд і не спинився, коли зустрів Содбу.

"Щось сталося в хошуні!" — вирішив Содба. І це ще більшою мірою заохотило його поспішати додому.

Старий Содба знав із переказів та легенд багато подій, що призвели його та князя Уйдзін-гуна до такого рабського стану. Свою залежність від китайських купців Содба відчував фізично, як відчувають настирливий зубний біль.

Колись дуже давно, як говорить легенда, а вона для Содби все одно, що справжня об'єктивна історія, халхаські князі перейшли в підданство до манчжурів, які тоді були завоювали Китай. Халхаські князі зробили це, щоб урятуватись од Бошекту-хана, який розбив халхаське військо коло озера Ологой. Це була страшна війна між монгольськими племенами, яка, врешті, всім монголам принесла рабство. Манчжури на знак покори примусили монголів не стригти волосся на маківці, а відпускати його у довгу косу, що раніше вони проробили і з китайцями. Але примхлива історія, врешті, зробила так, що і монголи, і манчжури опинилися під китайцями.

До косички, що теліпається ззаду, Содба звик так само, як і до цієї історії, що звучить, як недобра казка лютої старушенції.

Китайські купці поволі забрали все до своїх рук. Содба прекрасно пам'ятає, який багатий був його князь Уйдзін-гун, — вірніше батько його теперішнього князя. Колись, як говорить легенда, у князя було сім тисяч коней і двадцять тисяч баранів — кількість, що її Содба навіть не зміг би порахувати. Але то говорить легенда. А Содба ще недавно прекрасно міг підрахувати весь князів достаток, що складався з дванадцяти коней, восьми биків та двох верблюдів. Тепер же і рахувати не було чого. Була одна юрта на двох та двоє коней, ще була лють, було незадоволення й жадоба помсти, що рахуванню не підлягає.

Але Содба даремно поспішав до хошуна, везучи князеві так важко здобутий чай. Скоїлось те, чого не зміг урахувати Хо Шу-лін у своїй великій книзі, історичній для боржників.

Содбів князь Уйдзін-гун, не дочекавшись чаю, зробив неймовірний вчинок, що його ніколи не можна було сподіватись від князя.

Він ще до Содбового приїзду вдерся силою до Хо Шулінової філії з кількома жебраками-головорізами, як повідомив кур'єр, що врятувався від нападу, розбив усю юрту, пограбував товари і, нарешті, підійняв на ноги весь хошун.

Почалось те, що зветься одним простим словом: революція.

Содба не знав цього слова, він прекрасно вивчив, як воно звучить, пізніше. Але він був задоволений з того, що розпочав його дивний князь, і щиро привітав цей, такий неймовірний, вчинок, що не личить титулові гуна.

Кар'єра святого

Можна битися об заклад, що Гобі — одна з кращих пустель для кар'єри будь-якого

святого, бо в ній є можливість відбутися піст не лише протягом тридцяти днів і ночей, а, при бажанні, багато довший, зважаючи на останні рекордні цифри та на завзяття відповідних ексцентричних спортсменів.

Проте цей спорт у Гобі не розвинений.

Останнім часом зовсім не трапляється охочих жити ящірками та акридами. Місіонери воліють подорожувати з грамофонами й усім потрібним, вважаючи, що добре харчове озброєння лише сприяє успіхам релігії.

Останній гобійський святий — преподобний Пикосвят — був викритий найганебнішим чином і був змушений відмовитись од свого спорту, хоч на меті мав побити найостанніший рекорд постіння.

Трапилось це так.

Преподобний Пикосвят, чернець кяхтинської церкви, що стоїть на самому кордоні Монголії, одного разу вирішив побити всі рекорди всіх святих рекордсменів, що були досі.

Спочатку він дав слово цілий рік проходити на руках ногами вгору.

Але перші ж його спроби стати догори ногами викликали обурення в тихому стаді парафіян і гнів церковного голови, що наклав на нього важку покуту за непристойне поводження в п'яному вигляді перед лицем церкви.

Останнє обвинувачення було цілком недоречне, бо преподобний Пикосвят був тверезий, як монгольський тарбаган, і це неправдиве обвинувачення ще більше спонукало його довести свою святість.

Після цієї невдачі преподобний Пикосвят, довго обмірковуючи всі способи, нарешті спинився на ходінні. Він ухвалив ходити безперестану з одного кінця вулиці в другий, щоб цим привернути увагу й пошану до своєї особи.

Але ходіння незабаром стоило преподобного отця. Крім того, знайшовся конкурент, що раніш за нього міг дістати чин святого. Це був кяхтинський поштар-листоноша, який, до речі, був найпаскуднішою вівцею церковної пастви. Такий конкурент був непереможний, це він викликав небажані розмови серед парафіян, які тільки те й робили, що знаходили підстави, щоб зупинити ходіння преподобного Пикосвята й поговорити з ним на дрібні буденні теми.

Довелось і цей спосіб відкинути.

Преподобний Пикосвят тоді вирішив сісти на паперті церкви й читати вголос молитов, безперервно з ранку до вечора. Сидіти вже було краще, як ходити, і не так втомлювало.

Але й тут знайшовся конкурент. Це був жебрак, юродивий Юхим Псалтирак, що йому було просто за іграшку прочитати безліч молитов, навіть не віддихнувши.

Преподобний Пикосвят спочатку вирішив був із честю витримати змагання. Арбітрами були ті самі парафіяни, що приходили й годинами дивились на обох спортсменів, підраховуючи кількість молитов і перевіряючи швидкість читання за годинником. Преподобний Пикосвят на таку ретельність парафіян навіть не сподівався, його була образила така невіра, що жебрак Юхим Псалтирак, мовляв, може перемогти

його, вченого.

На диво виявилось, що Юхим Псалтирак знає 375 молитов і, коли йому не вистачає, може на біс прочитати власноутворену, в той час як у преподобного Пикосвята кількість молитов не доходила навіть сотні. Крім того, залізна коробочка жебрака безупинно наповнялась мідяками і сріблом, а капелюх Пикосвята лежав без жодної уваги.

Нарешті останній випадок переповнив капелюх терпіння преподобного Пикосвята. Його колишній конкурент поштар одного разу підійшов до Пикосвята, уважно послушав, як той читає, голосно похвалив за ретельність і поклав йому до капелюха новенький срібний карбованець. Це так здивувало преподобного отця, що він дуже ретельно читав свої молитви цілий день і трохи не випередив свого конкурента жебрака.

Увечері на Пикосвята чекало, гірке розчарування.

Коли він цокнув карбованцем об камінь паперті, карбованець видав звук, як олов'яний гудзик.

Він був фальшивий. Він не сміявся веселим срібним сміхом щирого срібла, він був потворний, як верблюд, і його стук нагадував стук осячого копита об дерев'яний поміст. Більше знуцання годі було придумати.

Преподобний Пикосвят, обурений до глибини душі, негайно кинув це змагання з жебраком і довгий час ходив без діла, плекаючи в серці гірке незадоволення.

Одного разу Юхим Псалтирак підійшов до нього і запропонував третину своїх прибутків з умовою, щоб змагання продовжувалось. Справа в тому, що прибутки жебрака, коли зупинилось молитовне змагання, дуже занепали. Але Пикосвят погордливо відмовився від такої нечесної угоди.

Незабаром преподобний отець вирішив віддалитися до близької від Кяхти сопки і там заслужити собі постом чин святого.

Кілька днів голодував преподобний Пикосвят, але до його житла в печері не приходив жоден доброзичливий парафіянин. Лише здорові, чорні монгольські собаки іноді прибігали до печери.

На жаль, наш Пикосвят не був людиною хороброю і не міг наслідувати святих, що знесиленою голодом рукою пестили левів і тигрів, проте він був згодний битися об заклад, що попестити монгольського собаку й вони б не відважились.

Коли згряя собак, що прийшла на прощу, трохи не з'їла преподобного Пикосвята, пропонуючи в цей найшвидший спосіб стати йому святим, він мав мужність відмовитись од такого легкого способу й довго бився з собаками здоровенним дрючком, поки в них відпала охота до Пикосвятового м'яса.

Вони пішли геть, вирішивши, що Пикосвят не такий уже смачний, щоб ризикувати своїми черепами. Як кажуть, гра не була варта свічок.

Парафіяни, довідавшись, що Пикосвят постить на сопці в печері, були навіть здивовані з такої обмеженої фантазії преподобного отця.

Під боком майже, верстов шістсот на південь, була Гобі, справжня пустеля, де він

міг одразу стати святим, а він вибрав якусь звичайнісіньку сопку!..

Ці розмови й надоумили преподобного Пикосвята поселитися в пустелі, коло торговельного шляху від Улан-Батора до Калгана.

Він розташувався близько кринички, і каравани купців постачали йому їжу.

Треба сказати, що преподобний Пикосвят навіть і на думці не мав покуштувати, які на смак акриди та ящірки. На його думку і глибоке переконання, жоден грішник, а не тільки святий, не бажав би забруднити свої уста також нечистою їжею.

Улітку в Гобі почалася спека, й криничка висохла. Бідний Пикосвят трохи не помер, чекаючи на черговий караван.

Коли караван прийшов, він застав Пикосвята в дуже сумному стані. Купцям довелося ножем розтиснути зуби святому і влити туди трохи "свяченої води", поки він не очунав.

Від'їжджаючи, купці лишили йому трошки їжі і дві пляшки "свяченої води".

З цього моменту й починається справжня кар'єра Пикосвята як святого.

Одного разу до юрти святого приїхав верхи старий монгол. Він пустив коня блукати, а сам завітав до святого.

Привітавшись, він сів на рогожу в юрті Пикосвята, вийняв з чобота довгу люльку, набив її дунзою, що на думку досвідчених курців нічого спільного не має з тютюном, і смачно закурив.

Пикосвят розпочав довгу проповідь про релігію, бажаючи привернути монгола до християнства. Але монгол сидів спокійно, як статуя бурхана, і нічого не розумів.

Тоді Пикосвят почав розмовляти з ним на мигах.

Це трошки розворушило байдужого монгола, й він почав посміхатися, коли Пикосвятові миги виходили дуже кумедні.

Пикосвят підіймав палець, показуючи на небо, і казав:

— Бог!

— Богдо! Богдо! — охоче згоджувався монгол.

Тоді преподобний отець став навколішки й почав хреститись. Це зовсім розвеселило монгола. Він навіть підвівся з рогожі і, б'ючи себе руками по колінках, зареготав.

Преподобний отець перестав хреститись і деякий час сидів мовчки, обмірковуючи, як вийти йому з цього прикрого становища.

Нарешті йому спала геніальна думка.

Він дістав пляшку зі "свяченою водою" і простягнув її монголові, показуючи другою рукою на небо.

— Бог! Свята!

— Богдо! Богдо! — відповів монгол, охоче взяв пляшку і притулив її до рота.

Він трохи надпив і, проковтнувши, з задоволенням покректав.

— Сайн байна! Дуже добряча свята вода! — заговорив монгол.

Потім знову випив і зі смаком сплюнув на рясу преподобного отця Пикосвята.

— Чудесна вода!

— Божественна вода!

Отець Пикосвят задоволено стежив, як монгол поволі входить у курс божественної науки.

— Свята вода! — нарешті промовив монгол і, весело посміхаючись, передав порожню пляшку Пикосвятові.

Незабаром у монгола з'явився чудовий настрій, він почав голосно сміятись, обнімати преподобного отця й щось веселе наспівувати.

Потім вийшов із юрти й, побачивши навколо себе гарячу широку рівнину, розмахнув руками й промовив:

— Їх!.. — ударивши ногою об землю.

Потім монгол закрутився як навіжений. Йому було дуже весело. Він почав присідати, крутитись, підстрибувати й виробляти ногами такі па, що на нього позаздрила б будь-яка пріма академічного балету.

— Гоп! Гоп! — вигукував монгол, викидаючи наперед ногами.

Навіть монголів кінь підійшов до юрти подивитися, що сталося.

Кінь був дуже здивований. Він весело засміявся, коли побачив карколомні викрутаси свого господаря. Він навіть хотів узятися передніми ногами за боки, як це роблять люди, коли сміються, але через те, що він був лише кінь, йому це не вдалося.

— Їх-ха-ха! — весело, до болю в животі, сміявся кінь.

— У-ха-ха! — вигукнув його господар. — Гіп! Гіп!..

Потім монгол з розгону скочив на свого коня й помчав пустелею, як вихор, поки не зник з очей преподобного отця Пикосвята.

Другого дня до юрти святого у високих малахях під'їхало кілька монголів. Вони всі наввипередки почали просити в нього "свяченої води", але Пикосвят був мудрий отець і дав їм зрозуміти, що для бога нічого не робиться за кпигріш. Бог також вимагає нагороди. Розчаровані монголи повернули від юрти, але незабаром вони приїхали з багатими подарунками. За всі подарунки преподобний Пикосвят міг віддати лише останню пляшку "свяченої води".

Купці караванів, що проходили шляхом на Калган, охоче виміняли свячену воду на деякі дорогоцінні речі, що їм запропонував святий Пикосвят. Купці довго дивувалися з такої запасливості преподобного отця, бо він набив пляшками з свяченою водою навіть цілий маленький льох, що його вилив власноручно. Тепер він міг постачати її багатьом монголам, що бажали прилучитися до його віри. Обмін "свяченої води" на дорогоцінні речі провадився дуже успішно.

Слава про святого Пикосвята покотилася по далеких куточках Монголії, поки не докотилася до ламських храмів — дацанів, де його спільники з фаху, але вороги з переконань, — монгольські ченці-лами почали дискутувати це важливе для них питання.

Вони були потурбовані, що від них може відпасти частина вірних і перейти на бік святого Пикосвята.

Лами довідались, що принадою Пикосвята є "свячена вода".

Один перевдягнений лама за дуже великі гроші одержав пляшку цієї води з рук самого святого.

Довго гадали лами над хімічними якостями цієї води, розгадуючи її складові частини. Вся тибетська медицина та алхімія була покликана на допомогу. Спочатку гадали, що це вода з-під малого верблюденятка, потім гадали, що це суміш води з-під яка з водою гобійського тарбагана, але врешті так і не дійшли сталого висновку.

Тоді вони вдалися за порадою до далай-лами, але й цей учений муж не став їм у пригоді. Всі вони тоді пішли на раду до самого святого Хутухти — переродження бога на землі.

Після цього лише бог зміг би розгадати загадку святого Пикосвята.

Святий бурхан Хутухта довго пробував "свячену воду" на смак, поки в пляшці не лишилося трохи на самому дні. Лами мовчки сиділи й побожно стежили за маніпуляціями святого. Нарешті Хутухта з посоловілими очима від глибоких думок і з глибокою думкою від посоловілих очей урочисто промовив:

— Коли мене не зраджує святий бурхан Амітаба Ава— локітешвара, то це...

Він раптом спинився і промовив містичну формулу, якої сам не розумів.

— То це, ом-ма-ні-пад-ме-кум, це, — о святі отці, хай розірвуть на частки моє серце шуліки з Богдо-Ули, — звичайний ханшин!

Лами аж похитнулись од здивування.

— Невже ви не знаєте, що таке ханшин?

О, вони прекрасно знали, що це таке, і самі були не від того, щоб таємно споживати цей грішний божественний напій, але вони були здивовані з хитрощів та нахабства святого Пикосвята, який називав його свяченою водою і зумів запаморочити їм голови. Адже вживають часто звичайну воду, вважаючи її за ліки. Моляться на Мадонну, що її намалював художник із своєї коханки, легковажної, як вітер. І бурду, що продають по крамницях, споживають же як справжнє вино. Через це не слід дивуватись, що лами такий знайомий напій, як ханшин, не могли відрізнити одразу від води. Можливо, що, замінюючи ним воду, вони забули, яка вона на смак.

Як раніш не здогадалися вони, що це ханшин?.. Вони не могли зрозуміти, хоч це було так просто.

— Ханшин; святі отці, — продовжував Хутухта, гадаючи, що його смиренні служки не знають цього, — повченому інакше зветься "спірітус віні", по-українському — "горілка", по-міжнародному — "водка", а по-англійськи — "віскі". Роблять його з картоплі та зі збіжжя, "ханшин" — назва китайська, і його виробляють із проса.

Питання було вичерпане, й лами розійшлися.

Коли таємницю свяченої води преподобного Пикосвята було викрито, він не зміг бути більше святим.

Він взагалі кинув свою попередню професію й відкрив ханшинну ґуральню, ставши з преподобного Пикосвята купцем першої гільдії Пикосвятом Онуфрійовичем Роздираєвим.

Велике постіння в пустелі Гобі хоч не поставило нового рекорду, але принесло

величезні прибутки.

Гульо

Старий китаєць Суй І-дзи, який на Ілюзіонній вулиці тримав маленьку корчму й у ній подавав незмінним відвідувачам — китайцям-каменярам, що працювали на будівлі нової монгольської школи, — дванадцять страв у мініатюрних мисочках, мав великого чорного пса, який завжди лежав перед входом до корчми.

Собака Суна І-дзи був здоровенний, гладкий, з міцною пащею й жилавими лапами. Він повагом розгулював коло корчми, відганяючи чужих псів, або лежав, презирливо поглядаючи на низькорослих монгольських коней, що стояли на припоні коло неї.

Іноді він зникав на кілька днів, і тоді Сун І-дзи ходив смутний та трохи роздратований, бо він прекрасно знав, де блукає його собака.

"Гульо", — так кличуть собак у Монголії. Слово "собака" по-монгольському "нохой", але їх скрізь кличуть "гульо".

Коло кожної гири-юрти, в рівнинах, на пасовиськах, в пустелях можна завжди побачити кількох здоровенних чорних собак, що, захиляючись од люті, гавканням зустрічають гостя або незнайомця.

Особливо їх багато в монгольських містечках. Вони великими зграями бігають по вулицях, по базарах, як справжні хазяї міста. Чорні, гладкі й люті, хворі й худі, вкриті паршами та виразками, собаки полюють падло, покидьки, а вночі і... людей.

Коли на Улан-Батор з гори Богдо-Хана спускається ніч, їхнє гавкання стає особливо нестерпне. Гавкання псів — це своєрідна музика монгольських міст, як вечірне кумкання жаб по селах у нас на Україні. Гавкання лине до синього неба, змагаючись із ламськими сурмами, що голосно мукають, як велетенські корови, лякаючи на ніч злих духів. Коли лами стомлюються й лягають спати, тоді вже ніщо не перешкоджає високій собачій музиці, що каскадами пливе заснулим містом.

Нічний вітер тріпоче ганчірками з ієрогліфами молитов на високих щоглах, що лісом здіймаються понад містом, і ці молитви невинно, з вітром, летять до бога разом із співами собак.

Собака — великий друг монгола-пастуха, він охороняє худобу й табуни, він спить у юрті разом із господарем, але в містечках собаки — це лихо, що розносить пошесть, скаженину та додає до екзотики міста своєрідний собачий бандитизм.

Лам в Улан-Баторі дуже багато, майже третина всього населення, собак же ще більше.

Сун І-дзи був скептик. Він не вірив, щоб душі померлих переселялись у собак, як цьому вірили монголи, і йому було неприємно, що його собака відвідує долину смерті.

Свого "нохая", щоб відучити від поганої звички, Сун годував сирым м'ясом. Але вередливий пес не дуже квапився й до цієї їжі.

— Їж, гульо, їж, собачий виродку!

Але пес, незважаючи на дбайливі запитання Суна, мляво підходив до кривавого шматка м'яса, неохоче обнюхував його, кілька разів обережно лизав язиком і відходив у тінь паркана.

Сун І-дзи був незадоволений.

По правді, десь глибоко в душі він відчував прихований страх перед цим собакою. Лише вночі, коли Сунові доводилось ходити до знайомих контрабандистів по заборонений крам, він мав деяку користь од свого пса. Собака йшов із ним і охороняв його від нападів своїх сородичів.

Пса боялись і не любили всі відвідувачі Сунової корчми. Лише лами, що парочками, немов коханці, приходили випити чаю, кумису або поласувати запашними кушорами, з великим зацікавленням розглядали собаку і хвалили за відгодований вигляд.

Собака в Монголії — священна тварина. В нього переселяються душі померлих. І коли собака гладкий, відгодований, — це лише свідчить, що до нього вселилися душі добрих заможних людей, феодалів, лам та сайтів — вельмож, баяликів-богатирів. Коли ж собака худий, у виразках, у паршах, — це поганий собака, в нього вселилися душі уккекгунів — бідняків, злидарів, лихі душі, що були грішні за життя.

Який би собака не був: паршивий чи гладкий, його не можна вбивати. Хай мучаться грішні душі уккекгунів у тілі паршивих собак, і хай втішаються феодали-сайти в тілах собак, гладких і здорових.

Але релігія, крім хитрощів, має і своєрідний розум: собаку можна вбити, коли він сказиться і може заразити людей та худобу. В нього тоді вселяється шкідливий і злий дух, якого треба знищити, бо так хоче великий богдо.

Отже, лами любили й поважали Сунового пса.

Пес нюхом відчував, коли в Улан-Баторі вмирав який-небудь праведник-баялик. Він регулярно, через кілька днів, бігав у долину смерті, де живився людською мертвечиною. Очевидно, саме через те, що він нехтував сухорлявими тілами злидарів-уккекгунів, він був такий гладкий, як гадали лами.

Сунові І-дзи було байдуже, кого жере його пес на монгольському кладовищі, але йому було страшно й огидно підходити до пса, коли той вертався з свого людожерного промислу.

Сунів пес живився лише свіжими мертвяками, його прихід у долину смерті завжди був тріумфальний. Голодні дикі монгольські пси, підбгавши хвости й вишкіривши жовті зуби, панічно відходили, коли до них наближався Сунів пес. Він вибирав найсвіжіший труп і ласував коло нього цілу ніч або день, коли не було великої спеки.

Одного разу для лам настали дні жалоби. Лами зачинились у своїх дацанах і загрозово мукали звідти в довжелезні сурми. Революційна Спілка монгольської молоді оголосила похід проти собак. Лами прекрасно зрозуміли, що цей похід скерований безпосередньо проти них, проти ламаїзму.

Молодь, озброєна револьверами, рушницями, дрючками, пішла по місту. Постріли, собаче гавкання і виття, хряск дрючків по гладких спинах собак залунали базаром та всіма міськими закутками. Собакам було оголошено нещадну війну.

Побойовище тривало кілька днів. Кілька днів лами не відважувались вийти на вулицю з своїх фортець-дацанів. Лише коли стих бій та розвідачі рапортували, що все втихомирилось, лами вийшли походом із дацанів.

Похід вони влаштували помпезно, з усією кольоровістю та урочистістю, на яку були здатні.

Попереду йшов із чисто поголеною головою лама, весь одягнений у червоне. Він ніс велику дваджу — хоругов. За ним, з червоними, жовтими й синіми парасолями на дуже довгих ручках, ішли інші лами, а серед них ішли з поголеними головами діти — учні дацанських духовних шкіл — чойр, з маленькими дваджами в руках. Всі одягнені в червоні новенькі халати.

Далі йшло четверо лам, що несли дві довгі сурми, які нагадують гуцульські трембіти.

Перша пара лам несла передні, широкі частини сурм, друга пара сурмила, дмухаючи в довгі тонкі рури, що ними починаються ці сурми. Сурми були важкі, й треба було мати добрі легені, щоб дмухати в них, бо звук, що його видавали сурми, був густий, голосний бас, яким можуть пишатись лише гудки морських пароплавів.

Поруч ішли сурмачі, які сурмили в бляшані сурми, що були, очевидно, довезені сюди з дитячих європейських цяцькових крамниць.

Далі несли два бубни. По них іноді били палицями, й це ще збільшувало какофонію. Звуки ударних інструментів, що мали вигляд хоругов, зроблених із мідяних тарелів, дзвоном наповнювали ламську метушню. За ними цілим натовпом ішли лами з мідяними круглими тарелями в руках і брязком міді підтримували цей примітивний оркестр.

Але, незважаючи на всю цю урочистість, було видно, що ламаїзмові надходить кінець. Піші та кінні монголи, які траплялись на шляху процесії, байдуже поглядали на лам, не віддаючи їм жодної пошани.

Велосипедистки-монголки несподівано виїздили з-за рогу вулиць, збиваючи з ніг спантелених демонстрантів. Підстрибуючи і перебігаючи вулицю, лами-ватажки силкувались додержати порядку, що вдавалось їм з величезними труднощами.

Нарешті три автомобілі, що один по одному виїхали з-за рогу вулиці, криками своїх сирен заглушили музику походу й хмарами пилу згасили всю ламську урочистість.

Антисобачий тиждень дав чудові наслідки.

У столиці Монголії Улан-Баторі набагато поменшало собак.

Раніш од зграї собак, що нападала на перехожого, можна було відборонитися, лиш забивши собачого ватажка.

Коли нападало кілька собак, треба було присісти, тоді собаки зупинялись і чекали, поки людина не підведеться. Зробивши кілька кроків, знову треба було присідати, бо собаки негайно ж переходили в наступ.

Тепер собачу загрозу зламала революційна молодь Монголії. Це була пересторога й ламам, щоб вони зменшили свої апетити.

На диво, пес Суна І-дзи лишився живий.

Він мудро перечекав погромницькі події в Суновому дворі за високим парканом, обмащеним жовтою глиною.

Лами, які й потім приходили поласувати кумисом та кушорами в Суновій корчмі,

були приємно здивовані, коли побачили пса живого.

Вони ще з більшою пошаною почали ставитися до цього собаки.

Незабаром старий Сун І-дзи помер, не дочекавшись, коли він стане багатий, як мандарин.

Пес випровадив Суна на кладовище й ліг коло нього, оберігаючи від зажерливості інших собак.

Довго лежав Сунів пес, думаючи, як вийти йому з цього прикрого становища.

Він кілька разів облизував Суна І-дзи, але той не прокидався. Тоді пес поволі й обережно обгриз усього Суна, поки з нього не лишився потворний сухий кістяк.

Вихід, що його знайшов із прикрого стану Сунів пес, був фатальний. Собака за кілька днів спаршивів, схуд, висох і помер у страшних муках.

Лами сказали так:

Сун І-дзи був погана, грішна людина, він, мабуть, надто дорого брав з нас за кумис та кушори!.. Собака ж зробив помилку, йому не слід було їсти свого господаря, бо він цим прогнівив белієбілік — божество!..

В долині ріки Іро

Перед вечором і на світанку з води підіймається білий, як фартух молочниці, туман. Побіліла ріка в'ється в'юном, пробиваючись між крутими, голими, мов лисина, дабанами. На спокійних плесах дзвінко кричать турпани, лишаючи на воді кола самотності.

Ріка нестримно мчить на захід, і від її вогкості в низинах проростає тендітна трава, кам'яний ґрунт не дає змоги рости деревам, і ріка безнадійно вилизує непоживні кам'яні кругляки.

Долина одноманітна й журна, як східня пісня. Ріка співає високим огромам дабанів, хаосу каміння, що стиснули її, похмуро звисли над нею ще від останньої космічної катастрофи.

Маленька людина здається комахою в цих непривітних безмежних просторах. Пронизливі крики турпанів і клекіт беркутів тривожать одвічну мовчазність застиглої лави. Ці крики безнадійні, як розчарування шукачів золота.

Ріка несподівано міліє й відкриває броди для караванів і також раптово розливається, сердито перегортаючи брили каміння й заливаючи ями старателів, що лихоманково мозолять руки, жадібно бажаючи осліпнути від золотого блиску.

Ніч розірвалась, як чорне рядно. Ріка запарувала й, відтворюючи легенди про молочні плеса, білясте світло потекло по рівнині. Цього разу до клекоту беркутів, що прокинулись на скелях, приєднались голоси людей.

В облудному білястому світлі засиніли гострокутні намети з білими візерунками на полотнищах. З лівого берега на правий простяглася величезна дерев'яна потвора, що могла пишатись надзвичайно струнким тілом, і так і застигла, обкурена туманом. Коструbate риштовання, що, як стара шкіра, вже майже злізло з потвори, відкрило новий, як срібний карбованець, міст. В болоті застрягли дошки, деревини й колеса поламаних гарб. Стружки й тріски встелили ґрунт і зробили його м'яким. Це були

покидьки від нової потвори, що її уперше побачила долина ріки Іро.

До високого синього намету підійшла монголка. Вона спала під голим небом у шкіряному мішку, й ранковий холодок збудив її.

В наметі ще спали. Жінка розпалила вогнище й підкинула до нього замість традиційного аргалу кілька трісочок, що їх безліч валялось навколо намету. Троє монголів, почувши крізь сон знайомі, задушливі пахощі диму, одразу прокинулись і почали допомагати жінці.

У другій половині намету, підкоцюрбивши коліна до обличчів, спало ще двоє людей. Це були китайці. Один із них спав дуже неспокійно. Він вовтузився і стогнав уві сні. Китайця мучили кошмари, й він воював із ними цілу ніч.

Йому снилось, що його вбивають.

Після довгих, важких мандрів серед дикої природи він нарешті знайшов у долині ріки Іро золоті розсипини. Він вирив глибоку яму, вибираючи золотодайний пісок і промиваючи його в швидкій течії Іро.

Щоразу промивання давало більші наслідки. Він натрапив на золоте дно, що мало збагатити його. Вже ціла купка золотих зерняток поблискувала проти сонця на розстеленому рядні. Китаєць гарячково працював, забувши про їжу, про час. Він лише зрідка оглядав обрії, виявляючи, чи не стежить хто-небудь за ним. Але навколо була пустеля. Беркути високо кружляли над головою або сідали, зовсім близько, спостерігаючи роботу китайця. З вільним од тривоги серцем китаєць заглиблювався в роботу.

Копаючись у ямі, він раптом відчув непереможний страх. Хтось підійшов до краю й пильно дивився на нього. Підвівши голову, він побачив кремезну постать бородатої людини, що цілилась у нього з рушниці. Китаєць випростався, як пружина, силкуючись одним зусиллям вистрибнути з ями. Але бородань вистрелив, і китаєць, дряпаючи руки об каміння, скотився на дно. Потім він знову хотів вистрибнути, але бородань стріляв безперестану, чомусь не влучаючи в нього. Цей жах, стрибання й стрілянина тривали дуже довго.

Нарешті втомлений украй китаєць, повний одчаю й почуття самоохорони, не витримавши такого страху, раптово прокинувся. Він кинувся й одразу сів на підстилці, що на ній спав, і протер очі.

У наметі весело потріскував огонь. Уже всі сиділи колом і з насолодою пили чай.

Монголка старанно вилизала язиком чашку, бо їй ліньки було йти до води, й передала її китайцеві, запрошуючи до сніданку. Той узяв чашку, але ще кілька хвилин сидів очманілий, переживаючи всі подробиці свого кошмарного сну. Його дратувало, що він не знав, чим скінчилася ця прикра пригода й де поділося золото.

Тепер, тверезо зважуючи всі моменти нерівної боротьби, він вирішив, що золото дісталось бороданеві і що він сам лежить забитий або ріка Іро несе його труп до свого гирла.

Йому приснилася можлива пригода з його колишньої професії. І знову він дав собі слово, що краще бути робітником, ніж шукачем золота, що його блиск лише

облудливий та примарний.

Китаєць, не випускаючи чашки з рук, вийшов на свіже ранкове повітря. Він був здивований. Невеличкий робітничий табір розрісся до велетенських розмірів. Замість кількох наметів, що в них жили робітники, які працювали на будівлі мосту, китаєць побачив сотні синіх наметів, що вкрили всю долину Іро. Безліч коней паслося коло наметів, верхи під'їздили нові монголи й отаборювались у долині. За ніч наїхало людей з усієї Монголії, й маленький табір робітників казково виріс. Ще було дуже рано, й Іро врочисто парувала білими димами на блискучих, як скло, плесах.

Китаєць зайшов назад до намету і приєднався до своїх товаришів, що пили чай. Кошмарний сон його розвіявся, й тепер він відчував, що навколо відбуваються події, які він починав сприймати, як сон реальний. Такого табору, такої сили людей він ще не бачив навіть на великих торжищах.

У тій поважній загайності, з якою його товариші-робітники пили свій ранковий чай, він відчув урочистий святковий настрій. Всі відчували, що не треба квапитись, поспішаючи на будівлю.

Будівля скінчена, й сьогодні вони можуть відпочити, сьогодні вони святкуватимуть відкриття першого великого мосту в Монголії.

Чаювання тривало довго. Робітники розмовляли й прислухались до гамору, що зростав у таборі. Ранок розворушив його, як велетенського комахника. Гомін, вигуки, тупіт та іржання коней розігнали мовчазність пустельної долини, яка ще, мабуть, ніколи не бачила такого зборища, хіба що за часів Чінгіса, коли її мовчазність порушували кремезні, нестримні вояки.

— Людей наїхало більше, як буває на цамі! — говорив один із робітників-монголів, висловлюючи своє здивування.

Цам — релігійне монгольське свято, що на нього з'їжджаються лами та прочани з усіх кутків Монголії. Отже, це зборище він міг порівняти лише з цамом, але він знав, що інша причина притягла сюди стільки народу.

Люди казали, що чекають на начальство, яке має приїхати на відкриття з Улан-Батора, — оповідав монгол, що встиг уже поблукати по табору. — Не обійшлося й без лам. Понаїжджало їх до біса! Проводять у майханах агітацію. Кажуть, що гріх переходити через воду, не замочивши копит коня. Тепер Іро з досади висохне або залле всю долину. Міст — це чортова вигадка! Ніколи не було мостів, і всі були живі й здорові. Революційна влада, яка, мовляв, не мирить із бурханами та богами, накликала їхній справедливий гнів на народ монголів.

— Пророкують, що сьогодні в обід ріка розіллється і затопить усю долину разом із грішним табором!

— Вода справді прибувала цілу ніч, — сказала жінка, — і прибуває ще досі!

— Мабуть, на верхів'ї пройшли дощі! — відповів китаєць.

Раптом в отвір намету просунулась стрижена голова лами. Він, як шпигун, зиркнув до намету.

— Тю! — вигукнув китаєць, закінчуючи цим несподіваним вигуком свої міркування.

Лама, як ошпарений, відскочив од намету — він не сподівався наткнутися в монгольському майхані на ненависного китайця. Монголи-робітники голосно розсміялися. Жінка докірливо поглянула на чоловіків, але нічого не промовила.

— Я знаю цю ріку, — говорив китаєць, що колись шукав золото, — я добре вивчав її. Вона розливається несподіваніш, як скочується обвал у горах. Тоді бережись! Захопиться у ямі — не врятуєшся!

— Значить, лами мають рацію пророкувати! — з чисто жіночою логікою зробила висновок монголка.

— Це народ хитрий, — відповів монгол, що мав нахил до атеїзму, — мабуть, їх повідомили з верхів'я про великі дощі. Лами ніколи не брешуть, вони просто використовують усім відомі явища й тлумачать їх, як щось чудесне. Народ ще може не знати про дощі, от і виходить чудо...

— Міст міцний, витримає будь-яку повідь! — промовив китаєць. — Пророкуванням його не зруйнуєш!

До майхану підійшли монголи, що приїхали з далеких закутків на свято відкриття мосту.

Вони ходили по робітничих наметах, з цікавістю приглядаючись до побуту робітників. Особливо їх була зацікавила похідна кухня, що в ній кухар варив обід для всіх робітників. Але скрізь вони натикались на робітників-китайців, і це їх трохи розчаровувало. Вони зраділи, коли в робітничому наметі побачили монголів, і були здивовані, що вони живуть разом із китайцями. Вони так само здивувалися б, коли б побачили в кошарі мирне співжиття вовків із вівцями.

Звиклі до експлуатації від китайських купців, вони не йняли віри, що китайці могли жити в одному наметі з монголами. Віками виховувана ворожнеча цього разу зникла, і їм було дивно. Вони мовчки з недовір'ям дивились на гурток робітників.

— Заходьте! — запросив робітник-китаєць, розпливаючись у приязній посмішці.

Монголи, трохи повагавшись, але побачивши привітні обличчя китайців і своїх земляків, зайшли до майхану, сіли коло вогнища. Їм дали чаю, як неодмінне частування при гостинності, і вони поволі почали при звичаяватись до нових дивовижних подій, що відбуваються в цьому світі. Вони ще деякий час недовірливо ставились до робітників-китайців, але, побачивши, що їхні земляки-монголи ставляться до китайців вільно і по-приятельськи, розворушилися і забули про вікову ворожнечу.

— Не бійся, нахоре, ми свої люди! — поплескав по плечу найнедовірливішого монгола робітник-китаєць, колишній шукач золота. — Ми всі тут однакові. У мене немає золотих лан, щоб видурювати в тебе твої вівці й коні. Оцим заробляю на себе!.. — І він показав монголові свої руки, вкриті важкими мозолями.

— Дуже добре! Саєн! — відповів монгол, посміхаючись пласким і коричневим, як глиняний посуд, обличчям. Він набив свою люльку дунзою і простягнув китайцеві. Китаєць трохи посмоктав і передав своєму сусідові. Люлька проробила коло, не минувши й жінку, поки знову не потрапила до рота власника.

— Як життя? — розпитували монголи, що завітали до намету. — Важко працювати!

— А може, все-таки краще пасти худобу в степу?

Вони про все розпитували, всім цікавились, уважно розглядаючи нові речі робітничого побуту, дивуючись зі всього, як діти.

— Робітником бути краще! — переконано говорив монгол-робітник. — Трава висохне, і худоба похудне, а ще й подохне. Зимою напевне з нею щось трапиться. Хіба від скотарства прибуток? Самі клопоти! А так працюєш — є що їсти і гроші дають. Сайнбайна!

— Нудно сидіти на одному місці! — промовив другий гість.

— Чого нудно? — заперечив робітник. — Начальство часто буває, промови говорить... Весело!..

У Монголії пролетаріат лише народжується. На будівлях, на чинбарнях, на гуральнях і на дорогах працюють, переважно робітники-китайці. Але скрізь поволі з'являються монголи. Після степів, де їх оточує дика природа з безмежними обріями, їм ще важко звикати до систематичної роботи. Вона здається їм важкою й рабською. Та все ж монгольський пролетаріат поволі росте. В робітничому колі зникає ворожнеча національна, зникає презирливе ставлення китайця до монгола. Монгольські князі-феодала та китайські купці зникають, випаровуються, як випаровує воду Іро. І свіжим людям, що прибувають з Гобі та із степів, навіть дивно бачити таке мирне співжиття робітників-китайців та монголів.

Далеко в долині весело заграла військова сурма. Земля глухо застугоніла під копитами коней, ритмічно відповідаючи тактові. Це на відкриття мосту прибуло монгольське військо.

Свято розгорталось.

Метушня коло майханів і далекі крики коло ріки витягли всіх робітників і гостей із намету.

— Вода прибуває! — лунали тривожні крики.

— Прибуває вода!

Сонце вже високо вилізло над дабанами, як кругле обличчя зацікавленої людини, що виглядає з-за паркана, спостерігаючи дивні події.

Лами, як шпигуни, нишпорили серед майханів, старанно обходячи робітників і розповсюджуючи різні чутки.

— Вода прибуває!

Робітники побігли до ріки, де новий міст витримував свій перший іспит — страшний тиск та навалу розлютованої води.

Іро збожеволіла. Вона з загрозливим гарчанням несла свою воду, розплескуючи її по долині. Висока дамба, що по ній проходила дорога до мосту, стримувала воду, й вона розливалась і з силою бігла під міст, силкуючись зруйнувати бики й підпори. Було чути, як під навалою води новий міст зловісно потріскує.

Він, як викінчена, створена істота, вже сам, без допомоги людей, боровся із стихією.

Вода жадібно хапала дошки, шпали й різні речі, що в безладді валялися на березі, й

тягла у вир під міст. Вона підбралась до самих майханів, що стояли поблизу ріки, і робітникам-китайцям та монголам довелось наспіх переносити їх на сухе місце.

Величезний натовп людей зібрався коло мосту і з зацікавленням спостерігав, як вода рветься між дерев'яні бики, намагаючись їх зруйнувати.

Була чудова погода, сонце вже старанно припікало, високо в повітрі кружляли беркути, потурбовані натовпом, а ріка лютувала, здавалось, без жодної природної причини.

На другому боці ріки, на схилі дабану, теж зібрався натовп монголів, що чекали на відкриття мосту і не наважувались переходити розлютовану ріку бродом.

Повінь збільшувалась.

— Всі бурхани розгнівались! — переконували лами. — Ріка не спиниться доти, доки не зруйнує цю чортячу вигадку чужинців!

Але натовп захоплювали стрункі лінії мосту, його міць і розбурхані хвилі, що змагалися з міццю биків.

Довга шереха верхівців-монголів вишикувалася вздовж берега. Передні ноги коней були в воді, коні пирхали, розбризкуючи копитами воду.

Якийсь сміливий монгол кинувся верхи на коні в швидку течію Іро. Крики переляку залунали на обох берегах.

Але згодом захоплені вигуки жінок і дітей, що теж гарцювали на диких конях, підбадьорили сміливого верхівця.

Кінь плив, і вершник міцно тримався на ньому. За кілька хвилин він уже був на протилежному березі. Там йому влаштували гучну овацію. Дорослим довелося стримувати дітей, які бажали наслідувати цей сміливий вчинок.

Лама, що об'їздив шерехи вершників на низькорослому конику, старанно агітував проти мосту. Монголи байдуже вислуховували його базікання.

— От бачите! Кожний монгол може обійтися без цієї дерев'яної вигадки!

— Сам ти дерев'яна вигадка! — зауважив йому монгол-робітник, що стояв тут поблизу, — добре, що в тебе є кінь, а без коня як ти перейдеш цю воду?

— Кожний порядний монгол має коня! — відповів лама.

— Де ти бачив монгола без коня? — підтвердили слухачі.

— Але не кожний порядний монгол може на коні переплисти таку ріку! — знайшов що відповісти робітник. — От ти теж не переплинеш ріки!

— Звичайно, не перепливе! — також наївно погодились слухачі.

Лама був зовсім молодий. Він почервонів під запитливими поглядами дівчат. Він крутнувся на коні, не знаючи, що відповісти.

— Куди йому! — додав робітник. — Він лише на язик сміливий!..

Роздратований лама завернув коня і стрімголов кинувся до води, але коник, умочивши в воду передні ноги, раптово спинився. Це викликало сміх у глядачів.

Лама почав лупцювати коня, але коник уперся як віслик і не хотів навіть зійти з місця, його ніби причарувала вода, що плюскала під самою вуздечкою.

— Ти злізь і підпихни його ззаду! — порадила ламі якась насмішкувата дівчина.

Розлютований украй монгол нарешті примусив коня ввійти в воду. Далі одразу була яма, і кінь упірнув, несподівано для вершника, по саму голову. Лама зірвався з сідла й під загальний регіт полетів у воду, щасливо зачепившись ногою за стремено й не випускаючи уздечки з рук.

Коник повернувся й видряпався з води, тягнучи за собою промоклого й виваленого в грязюці представника бурханів на землі.

Але натовп уже навіть не сміявся. Всі раптом посунули до мосту, де залунали звуки військового оркестру. Там, під бурхливі крики натовпу, звуки сурм, залунали крики сирен автомобілів, що цілою валкою з'їхали з дабану на міст, поспішаючи в долину. Це з Улан-Батора приїхали на відкриття мосту представники уряду — міністри Народної Монгольської республіки.

Урочистий спів "Інтернаціоналу" здійснювався високо в повітрі, змагаючись своїм льотом з орлами.

Гала усьне хошун дзаула
Ітиль іхтіге гайхам шехте
Гурбадугар Інтернаснал.

Співали робітники, що побудували міст, і цей спів підхопив увесь натовп, зворушений ще досі не баченою подією.

Повідь поволі почала спадати.

Гобі

— За шість місяців на цій роботі в Гобі я лікував монголів од пранців і навчав їх садити картоплю!

Лікар Качалов, що був подібний лише на тінь од людини, старий і сивий, неймовірно виснажений, напівлежачи на твердому ліжку в просторій лікарській юрті, оповідав своєму заступникові, молодому лікареві Гайдареві, про роботу в Гобі.

В юрті було задушно, як у пічці, незважаючи на те, що знизу були підібрані кінці й вітер вільно гуляв крізь цю примітивну вентиляцію. Ліжко, стіл, стілець і шафа — це все, що було в юрті і створювало безпорадний настрій у молодого лікаря Гайдара, який приїхав сюди змінити свого колегу й теж мав пробути в Гобі шість місяців.

Гайдар сидів на хиткому стільці, зажурено спершись на стіл, підібравши рукою з чола довге чорне волосся.

— Але ви не журіться! — продовжував лікар Качалов, почувши важке зітхання, що злетіло з Гайдаревих вуст. — Лише раджу вам дуже обережно ставитись до своїх співробітників! Китаєць-кухар лишається тут надалі. Правда, він вам добре зіпсує шлунок своїм підсушеним сировим тістом, своїми ламаями, але він виконуватиме все, що ви накажете. Доглядайте лише за спиртом! Молодий хлопець санітар Семен, — ви його вже бачили, — теж виявив охоту лишитися тут ще на деякий час. Він хоче зібрати грошей. Цей вічно блукає на коні в рівнинах і пропадає в монгольських юртах! Од нього вимагайте роботи, але вмійте не звертати уваги на його витівки, тоді все буде гаразд. Ви знаєте, коли б не моє вміння поводитися з людьми, ви б не застали вже нас тут живими!

За перші три місяці ми так зненавиділи один одного, що першої-ліпшої хвилини могли перерізати або потруїти один одного! А нас, європейців, лише троє, четвертий, китаєць, може лише піділляти масла в огонь. Ну, чого там, вам буде трохи веселіше! Ваша фершалка, здається Ганна, вона гарненька й молода. Лише будьте обережні, щоб у вас не виникло суперечок із Семеном!..

— Мені хочеться повіситись! — з одчаєм у голосі промовив Гайдар.

Лікар Качалов не звернув уваги на ці слова.

— Ви бачили мою фершалку, оцю стару мегеру?.. Я не терплю її присутності! Єдиний порятунок — не одривайтесь од монголів! А бажання сховатись од них у вас з'явиться за кілька днів. Ви не матимете жодної хвилини спокою, хіба що вночі. Ви будете наче під доглядом... Ось...

Качалов припинив розмову. До юрти зайшла стара монголка в сірому халаті, що колись був білий, стала нерухомо коло дверей і мовчки почала дивитися на обох лікарів, іноді поглядаючи на пишноту юрти.

— Ось, бачите! Щохвилини до вас заходитимуть такі гості й дивитимуться на вас, як на заморського звіряку. Це в них своєрідна розвага. Ви знайдете самотність лише в горах. Тільки не ображайте їх!.. Ну, чого прийшла?! — не дуже ввічливо звернувся лікар до монголки. — Йди собі! — махнув він рукою. — Бачиш, ми розмовляєм!

Монголка зрозуміла його бажання, не зрозумівши слів, і вийшла з юрти.

— Отак щохвилини! Увесь час під настирливими поглядами! — забурчав під ніс лікар Качалов.

— Слухайте, колего, лишіть мені хоч фотографічний апарат! Я вам поверну його або відкуплю. Тут же з нудоти пропадеш! — попросив Гайдар.

— Ви поговоріть з інспектором — доктором Кістяківським!.. Апарат не мій.

— Ах, так це безнадійна справа! — промовив Гайдар.

— Ви будете записувати пісні й відшукувати золото в горах... Я вже знаю кілька місць. Догляньте й підсапайте картоплю в грядках. Не забудьте поливати! Урожай буде безперечний. Влаштуйте урочистий збір. Скличте монголів, щоб вони бачили наслідки. Вам її вистачить на кілька днів. Я зовсім зіпсував шлунок. Вам доведеться харчувалися самою бараниною. Я на неї дивитись не можу! Єдине, що підтримує мене, — це молоко, але тут його дуже мало й дуже дороге. Ну, ви молодий, витримаєте! Головне — не пересваріться!..

— Монгольське начальство втручається? — спитав Гайдар.

— Коли забажаєте, ви матимете надзвичайну вагу в хошуні! Оце повітове містечко Шанхай-Ула має територію великої губернії. У вас буде нагода прикласти свої організаторські здібності...

Всі ці поради лікаря Качалова лише погіршували настрої Гайдареви. Він слухав свого колегу, а думками був у зовсім іншому місці. Йому все настирливіше ввижались близькі знайомі, родичі, що їх він лишив на далекій батьківщині. І ці рідні йому марева роз'ятрювали його психіку.

— Ця юрта тепер ваша, — підвівся Качалов з ліжка. — Влаштовуйтесь! Я піду

порозмовляю з Кістяківським. Треба, щоб ця мегера фершалка підготувала здачу матеріалів.

І він, похитуючись од виснаження, вийшов із юрти, залишивши Гайдара самого. Гайдар ще не встиг ворухнутись, як двері в юрті знову розчинились.

— Я забув вас попередити! — сказав Качалов, заглядаючи в розчинені двері. — За кілька днів вас тут звинуватять у тому, що ви захворіли на пранці... Ви, мабуть, чули вже подібне про мене?

— Я? — ніяково підхопився Гайдар. — Так, мені казали, що ви захворіли. Але...

— Можете не вірити! Я такий же здоровий, який був досі! Крім шлунка й виснаження. А проте — як хочете! Вас також не мине це звинувачення! Не турбуйтеся...

І його голова зникла за дверима.

Гайдар став оглядати своє нове приміщення, що в ньому він мусив прожити шість місяців.

Юрта була велика, брезентова. Вона відрізнялась од звичайної юрти тим, що була зроблена з іншого матеріалу, мала дерев'яні двері, та в ній не було вогнища, що завжди диміло в юртах монголів.

Її спартанське скромне устаткування лише свідчило зайвий раз, що Гайдареві доведеться обмежувати себе в усьому, що він навіть не матиме певного комфорту, щоб поліпшити своє життя тут.

Від безділля він ліг на ліжку. Сьогодні підвечір йому здадуть усі справи й матеріали, потім експедиція поїде назад, і він тут лишиться хазяїном усього медпункту.

В нього буде час, у нього буде багато часу на філософські міркування. У нього буде час перевірити всі поради Качалова. Цей Качалов, мабуть, лишався тут з таким же поганим настроєм, як і він.

Дивні ж речі бувають у житті, коли людину заносить аж у пустелю Гобі!..

Пустеля, що була колись Середземним морем Центральної Азії, яке протягом багатьох віків висихало, поки не утворилась висока пустельна рівнина, кам'яниста в своїй монгольській частині й піщана в китайській, має назву Гобі.

Колись, за третинного періоду, цю частину Азії населяли потвори велетенських розмірів — дракони, балучитерії та азіатозаври. Тепер у пустелях, що нічим не милують око мандрівника, серед каміння та гравію, бігають швидкі маленькі ящірки; на скелях, пишаючись своєю урочистою самотністю, сидять хижакі-беркути, та іноді пустельні рівнини перебігають прудконогі табуни кіз — сарн, що шукають низин, де росте трава.

Багато дослідників-мандрівників побувало в Гобі, але, не помилившись, можна сказати, що найчастіше тепер у ній бувають шофери.

Автомобіль поволі замінить верблюда й коня, як колись верблюд замінив своїх страшних кровожерних попередників.

Коли капітанів та шкіперів пароплавів і кораблів, що побували в усіх водах, гірких і солоних, блакитних і чорних, називають морськими вовками, то шоферів, що побували в усіх кутках Монголії, з не меншим правом можна назвати гобійськими вовками.

Гобі — розкидана рівнина, і куди б ти не їхав: на південь, на схід чи на захід Монголії, — вони перетинають шлях мандрівників.

Шість місяців тому до Гобі була командирована медична експедиція, яка мала здійснювати культурну допомогу Монголії від СРСР. Тепер її змінюли нові люди, що мали знову пробути тут півроку.

Лікар Гайдар та фершалка Ганна Пасек змінюли лікаря Качалова та його помічницю Розу Бер.

Роза Бер, що мала характерний вигляд акушерки, була гладка, з животом, що випинався наперед, як гордість самозакоханої людини, рудувата, з пом'ятим обличчям, що чомусь завжди здавалося масним та брудним.

Гайдар бачив її, і його анітрохи не дивували неввічливі епітети, що ними нагороджував лікар Качалов свою помічницю.

Щоб чимось розважитись, Гайдар уже під час подорожі почав писати щоденник. Він приліг на ліжку, витяг записну книжку і перед тим, як уписати до неї новий день, почав прочитувати написане.

"26 липня, 30 року, 145 верст од столиці. Гори, степ, тиша й дичавина. Од усієї культури нам лишився автомобіль, електрика від його акумуляторів та кілька коробок з консервами.

Сидимо в майхані, — це монгольський намет, — і п'ємо "чай" перед сном. Чай ми п'ємо з однаковою охотою і в колі своїх родичів, і в колі пройдисвітів серед дикої природи. Він викликає спогади, й ми можемо поговорити про те, що цікавить нас кожного зокрема, хоча всіх разом це зовсім не цікавить. Він єднає нас, як "люлька миру" єднала дикунів.

— Вам налляти чаю? Будь ласка, беріть цукор та бісквіти!

Ми ввічливо прислуговуємо один одному. Адже нам доведеться довгий час прожити разом у пустелі! Ми придивляємось та вивчаємо один одного. Але ця ввічливість трохи заважає мені писати.

Сьогодні о 8 годині ранку ми вже вантажили наш автомобіль. Це старенький "додж", який пройшов багато тисяч кілометрів, але наш шофер Гата каже, що він виносливіший за "форда". Поволі легковий автомобіль "додж" стає вантажним. Ми завантажуємо його припасами, прив'язуючи ящики, бідони й скриньки скрізь, де їх тільки можна примостити. В середину автомобіля, звідки знято сидіння, накладені тяж гори ящиків та одягу. Від автомобіля виглядають лише фари та шини коліс. Це вже не автомобіль, а верблюд, носоріг, гіпопотам, це якийсь азійтозавр. Коли б такий автомобіль з'явився на вулицях Києва, його б лякалися трамваї та мотоциклети, не кажучи вже про коней.

Умостившись на горбі цього новітнього верблюда, ми вирушаємо в дорогу. Навіть байдужі до всього монголи випроводжають нас іронічними посмішками. Ми сидимо так високо, що можна рукою попестити голови зустрічних височенних дромадерів. Верблюди ставляться до нашого автомобіля приязно, як до родича.

Я, інспектор-лікар Кістяківський і Ганна Пасек, моя помічниця, сидимо високо,

чіпляючись один за одного, коли автомобіль виявляє бажання перевернутися з сорому через те, що йому доводиться терпіти таку ганьбу. Шофер Гата Вагапов, татарин, сидить унизу, наче в проваллі, й керує цим чудиськом, що ми зробили з автомобіля.

Об'їхавши базар, ми виїхали з міста. Тут "додж" зробив першу спробу виявити свою ристь. Похитуючись та поскрипуючи на ковдобинах, він витримав перший іспит цієї подорожі.

Коло річки Толи спинились, коли переїхали міст, щоб набрати води в бідони. "Додж" п'є воду не так, як верблюди. Верблюд нап'ється — і йому вистачає цього на багато днів, а "додж" п'є часто й любить воду холодну.

Незабаром позаду лишилась гора Богдо-Хана й пішли степи з високою травою та круті горби — дабани, подібні один до одного, як близнюки. Дорогою почали траплятись довгі каравани волів та верблюдів. Такий караван складається з 30-40 волів. Кожний віл везе двоколісну гарбу з вантажем — тюком або ящиком. Кожний віл прив'язаний мотузком, що проходить крізь його ніздрі, до гарби, що їде спереду, і так утворюється низка, живе намисто, з кремезних волів та двоколісних гарб. Тільки двоє кінних монголів супроводять таку валку. Але їм доводиться через це бути весь час на коні.

— Гек! Гек!

Цей крик та іноді пісня ще здалеку сповіщають, що їде валка. При зустрічі з "доджем" воли кидаються вбік і починають бігти. Розмірена хода валки порушується, й тоді вона нагадує своєрідний "кур'єрський поїзд".

Незабаром ми з'їжджаємо з дороги і прямуємо просто на південь степами й дабанами, за компасом. Мапа, що її мав шофер Гата, — це зім'ятий шматочок паперу, на якому проведено одну лінію з точками, що коло них надряпані невправною рукою назви гір та криниць, які траплятимуться в напрямі до Шанхай-Ули й за якими ми зможемо перевіряти правильність напрямку — куди їхати.

Навколо — рівнина, оточена горами. Дуже високо, і через це сонце пече вдвічі сильніше. На пасовиськах отари, овець і табуни коней. Верхівці-монголи, в малахаях, що з-під них теліпаються чорні коротенькі косички, довгими палицями, які на кінці мають зашморг, виловлювали з табунів диких коней, щоб трохи об'їздити їх.

Це єдина робота, що її залюбки виконують монголи, решту роблять їхні жінки, які напувають худобу і пораються в господарстві.

Що далі ми від'їздимо від дороги, з якої звернули, то менше зустрічаємо тварин та людей. Рослинність стає гірша, дикі беркути, що сидять на уламках скель від колишніх гір, пронизливо придивляються до нової потвори, до автомобіля, якого вони не бояться, бо ніколи не бачили. Цим своїм почуттям беркути відрізняються від монголів, які теж не бачили автомобіля, але бояться його, як європейці бояться тигра, що вистрибнув із клітки.

Перша аварія трапилася з автомобілем, коли він заднім колесом натрапив на яму, що її вирив монгольський ховрашок тарбаган. Камера випустила повітря, і спільними силами довелось її міняти.

Під час вимушеної стоянки під'їхали троє монголів верхи. Вони зупинилися віддалік і злізли з коней. Двоє з них довгий час чогось сперечалися з третім. Нарешті ці двоє напали на третього, звалили його з ніг і, підхопивши на руки, понесли до нас. Коло самого автомобіля третій монгол, що його несли на руках, почав випручуватись і кричати, ніби його різали. Ми стурбовано дивились на цю сценку і хотіли вже втрутитись, щоб припинити насильство. Але виявилось, що це просто жарт. Третій монгол ніколи не бачив автомобіля й дуже його боявся. Монголи почали підсаджувати боягуза на автомобіль, але шофер Гата натиснув грушу гудка. Налякані ревом, монголи випустили боягуза на землю, який з переляку поповз геть, виючи від жаху.

Ця подія розсмішила всіх. Нарешті й сам боягуз почав привітно посміхатися та, набравшись відваги, підійшов ближче. Поки ми міняли камеру, всі троє монголів влаштували такого концерта на нашому клаксоні, що нам кілька разів доводилось спиняти їхнє захоплення цими музичними вправами.

Було дивно спостерігати, як у цих синів природи страшний автомобіль незабаром перетворився на іграшку.

Перед вечором наблизились до хребта високих кам'яних гір. Під найвищою горою вирішили заночувати. У долині трапилась друга аварія — автомобіль застряв у болоті. Поки його витягали, що коштувало неймовірних зусиль, стемніло. Вибравшись на сухе кам'янисте місце, розіклали намет, зібрали сухих кізків — аргал — і почали варити чай.

Гата провів од акумуляторів електрику, і ми змогли користатися з світла серед цієї дикої природи.

Ми п'ємо чай і придивляємось один до одного. Наші розмови повні симпатії та приязні. Моя помічниця Ганна Пасек турбується мною, щоб я зручно себе почував. Спати будемо в шкіряних мішках, бо на цій височині вночі холодно. Завтра в'їдемо в пустелю. Перехід непомітний, але вже тут вона відчувається. Вже нема соковитої трави, скрізь каміння й жодного деревця.

Як огидно чавкає Кістяківський, коли їсть: дивно, що я не помічав цього раніше".

Гайдар, що лежав на ліжку, мимоволі відірвався від записної книжки. В Гобі розгулявся вітер. Він то скиглив жалібно, як побитий пес, то зловісно шарудів піском, як гадюка, що підкрадається вжалити. Подув вітру нагнітив юрту, як повітряну кулю. Гайдареві здалося, що вона зараз зірветься й полетить угору, як біла мильна бульба. Почуття це було таке реальне, що Гайдар мимоволі вхопився обома руками за залізо ліжка. Він почав прислухатись до музики вітру, що викликала в ньому несподіваний для нього страх. Його нерви мусили звикнути до цих голосів пустелі. Раптовий штиль і дивовижна тиша, що змінила бурхання вітру, не заспокоїла його. Тиша була така, що починало бриніти у вухах. І коли вітер знову уп'яв свої плечі в юрту, Гайдар трохи заспокоєно випростав напружені м'язи.

"27 липня 30 року. Ми їдемо змінити медичну експедицію, що виїхала до Гобі шість місяців тому. Шість місяців ці люди були відірвані від всякої культури, шість місяців вони були в оточенні людей, що зберегли свій побут часів Тамерлана. Пісок, каміння,

розпечені сонцем рівнини та гори так само, як і безрадісне існування, гнітили їхні почуття.

Кажуть, що головний лікар Качалов захворів на пранці. Це дивно. Але чого не зробить людина, коли вона божеволіє від нудьги та самотності!

Лише тут, у пустелі, я розумію, яке величезне значення мають усі речі, створені культурою, і що їх ми майже не помічаємо в нашому повсякчасному бутті. Електрика від акумуляторів тут захоплює мене, як запалений сірник захоплює малу дитину.

Вранці випили нашвидку чаю й проробили вже трохи набридлий процес складання майхану.

Набрали повні бідони води з кринички за допомогою бурдюка, прив'язаного до палиці.

Перевалюємо хребет гір, що за ними починається пустеля. Дві гори, що між ними ми проїздимо, ніби утворюють велетенську браму, що за нею починається Гобі. Урочистий в'їзд, але похмурий та дикий. Навколо гори, що нагадують кратери на мапі Місяця, коли дивишся на нього в телескоп. Можна уявити собі, що перелетів ракетою на Місяць і тепер мандруєш у його диких просторах.

Краєвид стає все дикіший. Зникає вже й соковита трава. Рівнина наче спеціально всипана гравієм, що крізь нього ледве пробиваються кущики якихось колючок. Зникають тарбагани, зникають і їхні ями, що весь час загрожували колесам "доджа".

Після довгої їзди під немилосердно пекучим сонцем спинились лише для того, щоб піділлрати в радіатор води або щоб поставити його під випадковий вітрець. Вода в ньому булькає, як у самоварі, і пара загрожує вирвати залізний корок. Коли кипіння в радіаторі припиняється, знову їдемо, поки не закипить вода.

Тут ми їдемо з більшою швидкістю, ґрунт ніби спеціально пристосований для автомобільної їзди. Каміння та гравій так утрамбовані, що рівні, мов асфальт.

Гата дуже обережно поводить з автомобілем. У нього про всякий випадок є запасні частини. Серйозна аварія з автомобілем тут у пустелі — це вірна загибель. Коли б зламався автомобіль, звідси не швидко можна було б вибратись, і то тоді, коли не загинеш від спраги та голоду.

Гавкання собак сповіщає, що близько юрта. Вони біжать за автомобілем, вистромивши язики. Коло юрти спиняємось і виходимо з авто, щоб трохи розім'яти тіло.

Місце коло юрти перетягнули вірьовкою. Це означає, що в юрті є хтось хворий. Монголи відмовляються продати кумису. Запрошують випити на місці.

В юрті на вогнищі три казани, в них вариться молоко і "цай". Дим од аргалу виїдає очі. Висока монголка з чорним, давно не чесаним волоссям, у брудному одязі, що блищить од жиру та плям, мішає великою ложкою молоко в казанах. У неї котиться з рота слина, й вона спльовує її поруч старого монгола, що сидить на підлозі. В юрті багато людей і тісно. Собаки, що лягли теж коло вогнища в юрті, неохоче відсовуються, щоб дати місце гостям. Переборюючи огиду до бруду, п'ємо молоко та кумис.

Нам так і не пощастило виявити, хто з монголів був хворий.

Коли ми вийшли з юрти до автомобіля, він був оточений монголами. Один із них

лежав на землі і старанно гриз зубами автомобільну шину, другий пробував зубами залізну обшивку, кілька крутилося коло керма та сирени, старанно вивчаючи цю дивну для них річ.

Гата пояснив, що монголи цікавляться, з якого матеріалу зроблено автомобіль. Ганна Пасек, яка знає монгольську мову, вступила з ними в розмову. Ми подарували їм декілька порожніх коробок від консервів, і вони були дуже задоволені. Один із монголів пропонував коня за дуже гарну залізну коробку з-під цукерок. Коробку довелося подарувати. Срібні гроші не справили на них жодного враження — вони не знали, що це таке, і старанно обнюхували срібні монетки, щоб виявити їхнє призначення. Це були зовсім дикі кочівники, що переселялись на нове пасовисько.

Рушили далі.

Перед нами розкинулася пустеля в усій своїй дикій красі.

Пустельна земля під палючим промінням сонця вилискувала всіма кольорами спектра.

Під шинами авто пролітали рівнини з жовтої глини, рівної, наче її хтось старанно пошарував, цілі плато гравію та гальки, утрамбовані й рівної, як асфальт, верстви розсипаного каміння, що нагадувало розібраний брук на вулицях Харкова.

На обрії спереду, ззаду й обабіч стали з'являтися мальовничі марева. Серед пустелі, де нема зеленої стеблинки, раптом виникали величезні блискучі озера, річки з буйною рослинністю, з оселями, що нагадували наші українські хати, дзвіниці.

Дорогою в пустелі нам була верблюдяча стежка, сліди гарби і просто місця, що блищали, як потертий одяг. Гори і компас були за головні дороговкази.

Маленькими табунами почали з'являтися дикі кози — сарни. Вони бігли поруч із автомобілем на дуже далекій відстані, силкуючись випередити нас і перебігти нам дорогу. Почалось завзяте полювання.

Даремні постріли розбуркували луну пустелі. В азарті ми почали ганятись автомобілем за сарнами. Рівний, як асфальт, ґрунт дозволяв розвивати швидкість до сімдесяти верстов, але сарни, дивовижними стрибками нагадуючи живі пружини, випереджали нас і ховалися в скелях, куди ми вже не могли їхати.

Надвечір, унаслідок нашого мисливського азарту, ми збилися з дороги і вже ніяк не могли вирішити, в який бік нам їхати. Вирішили заночувати".

"28 липня 30 року. Їдемо в непевному напрямі. Незабаром потрапили в кам'янисту місцевість. Гостре каміння загрожує шинам нашого авто. Кам'яниста рівнина тепер нагадує єврейське кладовище з надгробками. Жодної зелені, жодного деревця, лише кучугури піску з колючками.

На одній із зупинок, коли треба було налити води до радіатора, виявилось, що бідон з водою луснув і вся вода вибігла. Це налякало нас і раптом утричі збільшило нашу спрагу. За склянку холодної води ми віддали б тепер півцарства.

Поїхали шукати криницю. Перша криниця, що ми її знайшли, була закладена камінням. Коли ми розібрали каміння, з неї тхнуло важким смородом. У криниці була якась здохла тварина.

Автомобіль, як не вередлива тварина, із шлунком, що не боїться ні тифусу, ні холери, напився й цієї води, а ми змушені були чекати на ліпшу нагоду.

Коло нової криниці, де ми опинились, щоб напитись води, монголка напувала верблюдів.

Верблюди, додержуючи ладу, ставали в чергу і терпляче чекали. Наш приїзд порушив цей порядок, бо ми, як люди, що звикли до подібних явищ, без жодного сумніння підійшли до криниці поза чергою і стали черпати воду бурдюком. Виявилось, що води в криниці зовсім не було, і доводилось чекати, поки її хоч трохи набіжить. Це була не вода, а рідка глина жовтого кольору, навіть трохи коричнева, як верблюдяча шерсть. Спрага примусила нас пити і цю воду, що хрустіла на зубах.

Порції води, що одержували верблюди, були дуже мізерні, і, мабуть, вони більше задовольнялись запросинами своєї господині, що звучали мелодійно та ніжно.

— Тор, тор, тор! — гуркотіла монголка, і верблюди, повагом помахуючи хвостами, дивились на неї розумними очима, сильно витягаючи свої довгі шиї.

Мені стає моторошно, коли я подумаю, що житиму тут шість місяців. Лами, верблюди й гарні жінки, що нагадують обличчями бронзових будд, — нудьга й небезпека.

Ми дохнемо від спраги й спеки. Нас уже не цікавлять марева, вони лише дратують своїми блискучими плесами води. В роті пересохло, і краплина води була б смачніша за нектар.

Нарешті ми натрапили на юрту. Але господарі юрти, мандрівні монголи, теж уже кілька днів не бачили води. Вони п'ють верблюдяче молоко, що його гостинно запропонували й нам. Ця екзотика трохи задовольнила нашу спрагу.

Монголи показали нам правильний напрям до Шанхай-Ули. Виявилось, що ми сильно відхилились на схід. Лише від'їхали від юрти, як авто застрягло в піску. Довелось витратити багато зусиль, поки його витягли.

Незабаром ми пересвідчилились, що справді натрапили на правильну дорогу. Черепи людей, кістки тварин, ребра і тулуби верблюдів були вірні ознаки, що це дорога, якою проходять монголи.

Надвечір перевалили через червоні гори та провалля. Гори та провалля справді червоні. Обпечена глина нагадує вогнетривалу цеглу. У горах мовчазно, пустельно й моторошно.

Сто верст не доїхали до Шанхай-Ули — довелось заночувати.

Чорне, як антрацит, небо розкинулося над Гобі. Білі плями зір лише створювали уяву, що існує світло. На ніч зірвався вітер. В чорній темряві шарудів пісок та дрібне каміння. Навіть власної руки не було видно, коли піднести її до очей. Сумно було в нашому таборі. Кілька пострілів із мисливських рушниць фейерверком прорізали гобійську темінь. Треба було сповістити навколишніх нічних авантюристів, що тут ночують озброєні люди. Мої супутники позалазили в шкіряні мішки й лягли спати без традиційного чаю. Це створювало тривожний настрій.

Уночі хтось забрався до авто. Я перший почув брязк бідонів та шпортання в

розкладених речах. Постріл рушниці сполошив моїх супутників. Ми всі чули, що щось бігло від автомобіля піскуватими горбами. Ввижалася чорна постать, що біжить, плутаючись ногами в піску. Але то була лише наша уява. Було так темно, що нічого не можна було розібрати".

"29 липня 30 року. Після тривожної ночі, як і слід було чекати, я прокинувся останній. Після довгого прислухання до шарудіння в пустелі, під розбризканим у небі молоком далеких зір, що рябіло в очах, я й незчувся, як заснув міцним сном. Про те, що я справді спав, свідчила моя спина, яка сильно боліла, через що я, мабуть, жодного разу не ворухнувся вві сні.

Було дуже рано. О шостій годині ми всі вже сиділи на "доджі" і підстрибували на горбинках невидимої дороги. Ранок видався вітряний. Сильний вітер із зюйд-оста ніс пісок і дрібні камінці, що боляче били в обличчя. Не відчувалось жодної прохолоди. Вітер був гарячий і сухий, наче його пропелерами гнало з глибин доменної печі. Швидка їзда авто, що збільшувало швидкість до п'ятдесяти кілометрів, не зменшувала спеки.

Перед нами розгортався той самий дикий і печальний краєвид, ще погіршений пісками, спекою та вітром, що робив і повітря сірим та важким. Пророкування наших супутників, що нам лишилось до Шанхай-Ули лише двадцять верстов, не справдилось. Лічильник на автомобілі вже показував, що ми проїхали двадцять дві версти, а ознак будь-якої присутності близьких юрт навіть не відчувалось. Жодної тіні, жодної кринички, де ми хоч трохи могли б зменшити свою спрагу.

Лише в радіаторі автомобіля булькав окріп, випаровуючи домішки бензину.

Все-таки автомобіль був у кращих умовах. Він міг похвалитися, що у нього в радіаторі хоч окріп, який, щоправда, був йому такий же шкідливий, як і ця їзда по кучугурах піску та жужелі.

Нічого не ївши й не пивши зранку, ми сонливо похитувались на ящиках та мішках, що боляче муляли нам спини та руки. Шия й обличчя, попечені сонцем і висушені вітром, горіли, ніби їх обілляли спиртом, вуста порепались, висохли, і на них утворилася тверда шкіра, що заважала говорити. Це був наочний приклад, що вільгість, яка є на вустах і в роті, є один із найважливіших чинників процесу людської мови. Попечені вуста вимовляли якісь незрозумілі слова, і було прикро слухати самого себе.

Пустеля Гобі розкрила перед нами всі свої красоти — і зорові, і психологічні.

Нас брала лють, коли ми згадували екзотичні романи підсолоджених європейських авторів, що змальовують пустелі з оазами та маревами.

У таких авторів марева з'являються тоді, коли герої дохнуть од голоду і спраги. Їм тоді ввижаються озера, річки, європейські міста і прохолода лісів.

Брехня. Людина тоді відчуває себе, як у пеклі, де її підсмажують на вогні, посипаючи згори піском, мов перцем. Її мучить спрага, але жодних марев вона не бачить. Марева — це наслідок милування з краєвидів, коли людина добре себе відчуває й може звертати увагу на гру перспектив на далекому обрії. Змученій же людині все здається сірим і набридливим. Пісок, каміння, спека — єдине, що привертає до себе

увагу й дошкуляє їй. Навіть збожеволівши в цій пустелі, людина не зможе ошукати себе привабливим маревом, до того жорстоке й реальне оточення.

Навколо голий горбатий степ. Виїдеш на один горб, що закінчує краєвид, — спереду знову долина й горб, і так без кінця. Якась дуже рідка рослинність у два сантиметри завбільшки й колючки, що їх, мабуть, не їстимуть і верблюди. Жодної людини протягом десятків верстов. Іноді трапляються поодинокі прудконогі сарни, що ними володіє та сама манія за всяку ціну випередити нас і перебігти нам шлях. Безнадійне наше полювання ми залишили. Ми вже знаємо, що витратити набої і час на автомобільні зупинки — марна справа. Сарни вже не хвилюють нас. Байдуже спостерігаємо, як від автомобіля тікають ящірки, що теж бігають із швидкістю сарни. Вітер та ящірки — єдине, що ворухиться в пустелі.

Починаємо хвилюватись, чи не збилися ми з дороги. Вже проїхали шістдесят верстов, та наслідків ніяких — все та сама пустеля.

Запроектовані двадцять верстов подвоюються і потроюються. Раптом із двох боків виростають гори. Вони віддалені від нас на десять кілометрів. Ліворуч, на зюйд-ості, — гори, що мають назву Баха-Шанхай. Шофер Гата говорить, що вже зовсім близько, десь посередині, знаходиться хошун Шанхай-Ула, куди ми їдемо.

Нарешті натрапляємо на якийсь ледве помітний автомобільний слід. Гата говорить, що це його слід з минулої подорожі шість місяців тому. Але ми висловлюємо сумнів, підрахувавши, що шість місяців тому була зима, був лютий місяць, а значить, був сніг, і про жодні сліди з того часу не може бути й мови. Гата сердиться, як людина, що завжди звикла говорити незаперечні істини.

— Який сніг! — говорить він. — Посуха. Отакий самий пісок і жужель. Навіть подекуди зелена травичка. Тут сніг буває дуже рідко. Лише коли ми вертали назад, під самим Улан-Батором потрапили в снігові замети. Автомобіль розгрібав цілі стіни снігу. А тут нічого не було. Це мій слід. Ось зараз буде Шанхай-Ула. Дивіться!..

І справді, на обрії, на горбі, з'явилася гостра покрівля європейського будинку. Це єдиний кам'яний і дерев'яний будинок у всьому Шанхай-Улі. В ньому міститься тюрма.

Тюрма в Гобі. Це викликає дивне почуття. Для кого ця тюрма? Невже для ящірок і для сарн? І пустеля, що здавалась гіршою за всяке пекло, набуває нового змісту. За кару можна вважати саме вільне життя в цій пустелі, а тут виявляється, що, нічого подібного, тут є в'язниця, де карають місцевих злочинців. В'язниця тут — це звучить, як парадокс.

Що страшнішого або неприємнішого може бути в ній, порівняно з пустелею, яка оточує всіх вільних мешканців.

Поки міркували про значення в'язниці в пустелі Гобі, вона поволі з'явилася вся. В далині ми розгледіли маленький кам'яний будиночок у стилі залізничних сторожок. Далі перед нами розкинулося й усе місто Шанхай-Ула. Слово "місто" тут можна вжити лише в іронічному значенні. Це навіть не містечко й не село, це ні з чим незрівнянне селище. Крім єдиного будинку в'язниці, нема жодного житла, що нагадувало б звичайну будівлю хоча б маленької факторії. Ми побачили кілька груп напівчорних

юрт, що розкинулись у безладді в чотирьох місцях безкрайньої пустелі.

Обертаючись у всі кінці світу, вже коли я був у самому хошуні, я нарахував п'ятдесят вісім юрт. Оце й усе, що має назву хошуна Шанхай-Ула. Хошун цей має значення великого міста — своїм керівництвом він охоплює простори, рівні великій губернії. Цей неймовірний факт можна сприйняти як правду, лише проїхавши п'ятсот кілометрів і зустрівши лише кількох монголів.

Місцеве населення помітило нас здаля. Мої майбутні пацієнти, що я їх лікуватиму від різних хвороб, — кінні монголи, помчали нам назустріч. Появу автомобіля в цьому селищі можна було порівняти з появою марсіян у Берліні. Це ціла подія, що на півроку мала розважати місцеве населення.

Осторонь від найбільшої групи юрт розташувався медичний пункт експедиції. Автомобіль звернув, і ми в'їхали через арку, що складалася з двох довгих палиць, на територію медпункту. Вітер гойдав шахтарський ліхтар, що висів під аркою.

З юрти повилазили зраділі і приголомшені нашим приїздом колеги".

Коли Гайдар кінчив перечитувати та записувати свої враження, він ще трохи полежав на ліжку, гадаючи, що хто-небудь зайде до юрти. Але ніхто не заходив. Вітер скиглив, стогнав і, нарешті, почав насвистувати якоїсь знайомої пісні. Гайдар ще ніколи не чув такого вітру. Це був особливий вітер, гобійський. Його пісня була своєрідна, як пісня монголів. У голосах вітру вчувалися голоси століть. Це був старовинний вітер, що чув і бачив багато подій, що тисячоліття тому підганяв монголів на захід та підбурював їх на сміливі завоювання.

Вітер викликав у Гайдаровій уяві спогади про минуле, йому ввижались історичні тіні, що кружляли в цьому вітрі, розбуркуючи фантазію.

Не витримавши самотності, Гайдар скочив з ліжка й вийшов із юрти.

В Гобі над рівниною та далекими горами висів сухий сірий туман. Вітер збив хмари піску, і тепер він, перемішавшись із повітрям, затуляв сонце, що нагадувало срібну монету. В кінці медичного пункту Гайдар побачив усіх своїх колег. Монголи привели двох коней. Його колеги, мабуть, збиралися кататись.

Гайдар перевів погляд од гуртка людей на грядку, що була коло юрти. На ній зеленіло кілька кущиків картоплі. Це була та картопля, що про неї говорив лікар Качалов. Картопля мала веселий, цілком здоровий вигляд. Її, мабуть, поливали щодня, витрачаючи на це безліч енергії, бо криничка, звідки доводилося носити воду, була далеченько. В цій картоплі ввижалася Гайдареві сконденсована самотність населення медпункту. Це їхнє безрадісне дозвілля зросло на цій грядці у вигляді картоплі.

До Гайдара підійшов Качалов. Він пересувався, як хворий, що довго лежав у ліжку. Гайдар бачив, як його помічниця Ганна Пасек та санітар Семен сідали на коней.

— Починається! — сказав Качалов, показуючи на верхівців, що поїхали туманною рівниною в напрямі до гір.

Гайдар мовчки вислухав Качалова, не виявляючи своїх почуттів. Він подивився на Качалова, й їхні погляди зустрілись.

— Вам, мабуть, наговорив уже про мене Кістяківський?—сказав Гайдар, спокійно

дивлячись у вічі Качалова. — Це все неправда! — раптом зламався в нього голос, усмоктуючи в себе дивне роздратування, що десь жевріло ще йому в грудях. — В Цецерліку була божевільна санітарка. Всі обвинувачення проти мене — це вигадка вередливої жінки! А потім навколо цього здійняли галас. Вони довідались про попередню мою історію з робітницею заводу, а я вимагав робити й пильного ставлення до хворих!

— Буває! — відповів Качалов.

Він уявляв собі лиху історію цього молодого лікаря. Із слів Кістяківського лікар Гайдар був еротоман. У себе на батьківщині він мав неприємну історію з робітницею заводу. В Цецерліку Гайдар голий, з плащем на тілі, з'явився перед санітаркою. Обидва випадки були безглузді, але їх плутали так, що Гайдар потрапив аж до Гобі, а це був і центр і кінець світу. Качалов відчував, що історія Гайдара перебільшена, що це просто фатальний збіг обставин, який іноді заплутує людину, як у тенетах.

— За ці шість місяців ви мусите витримати іспит! — сказав, трохи помовчавши, Качалов.

— Моя помічниця, — почав Гайдар, — дурнувата, легковажна дівчина, а Кістяківський морочить мене різними брутальними попередженнями. Він заздалегідь створює атмосферу, з якої незабрудненим не вийдеш.

— Зумійте себе поставити! — відповів Качалов. — Оця мегера, Роза Бер, домагалась мого кохання. Ви собі уявляєте! Я старий, зовсім уже старий, що я можу? Звідси виникла неприязнь і зненависть. У Гобі європейці сваряться і варяться у власній юшці. Будьте обережні! Ви навіть можете тут посваритися з кухарем, і він отруїть ваше існування. Незабаром ви довідаєтесь, що таке Гобі...

— Я вже собі уявляю!..

— Ні, ви ще не уявляєте! Подивіться на цю тюрму. Це вигадка, яка тут зовсім недоречна. Нещодавно в ній трапився випадок. У ній тепер сидить семеро в'язнів: двоє цириків охороняють їх. Одного дня ці в'язні разом з цириками втекли до Гобі, їх кілька днів розшукували й не знайшли. Кілька днів в'язниці була зовсім порожня. Одного ранку, уявіть собі загальне здивування, всі в'язні знову опинились у в'язниці. В'язні сидять, а цирики охороняють. Вони всі з власної охоти повернулися назад. Гобі викурила їх, як викурюють ховрахів. Дбайте за те, щоб за шість місяців у вас нічого не трапилось!

— А що може трапитись?..

— Крім сварки, нічого не трапиться, але наслідки її можуть бути дуже неприємні...

— Я віддамся роботі, — сказав Гайдар, — треба, щоб наше перебування тут дало справжню користь монголам!..

— Вам буде легше, ніж мені! Вони користувалися з тибетської медицини, і мені довелося багато повоювати з ламами. Тут хороша молодь. Ревсомольці вам допоможуть. Спірайтесь на них! Хоч я і виснажений, але робота тут відмолодила мене...

Долина смерті

— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

Чітка команда лунає на горбку в широкій долині річки Толи.

— Раз, два, три, чотири!

Монгол-ревсомолец, інструктор фізкультури, керує гімнастичними вправами гуртка монголох.

Всі дівчатка в червоних хусточках, в європейських спідничках і блузках, роблять гімнастичні вправи, викидаючи руки вперед та вгору. Їхні червоні хустки та європейський одяг свідчать за те, що їх уже торкнувся революційний подув, який шириться по Монголії.

Ці монголки скинули з себе довгі халати — делі, — з довгими широкими рукавами, і разом з ними пута, що не пускали їх брати участь у громадському житті. Їхні майже чорні пласкі обличчя весело поблискують довгастими, мов сливи, очима. Після прокопчених, як шинка, юрт, брудних і задушних, де дим од вогнища виїдає легені, де вічно горить аргал, сухий кізяк, підогріваючи незмінний чай, що його п'ють із сіллю, їм приємно рухатись у вишикуваних лавах на свіжому повітрі під команду молодого монгола.

Арати піші й кінні, у гостроносих чоботях-гугулах, у халатах і гостроконечних малахаях, підходять, під'їжджають і зацікавлено дивляться на вправи дівчат. Бездільники, ледарі лами з непокритими вистриженими головами, з чотками в руках, наче виконуючи свій обов'язок, годинами дивляться на вправи фізкультурниць.

— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

По-військовому командує чорнявий юнак Гонгор. Він це робить з насолодою, хоча ця робота й стомлює його, як стомлює й фізкультурниць. Під гарячим, сухим, монгольським сонцем і вона здається найважчою. Але Гонгор командує, і дівчата рухаються організовано, струнко, як на найліпшому європейському стадіоні.

Нарешті перерва.

Дівчата, сполохуючи хмари коників, влаштовуються на попаленій сонцем траві. Гонгор стомлено сідає на камінь і чомусь важко замислюється.

Гачита. Він думає про неї.

Він думає про ті суперечності, що їх ще треба перебороти в його країні: рештки феодалізму та ламаїзм, що мають глибоке коріння серед численної монгольської людності. Ще є величезне упередження проти революційної монгольської молоді, що несе культуру до своєї відсталой батьківщини.

Гачита. Вона з юрти, що розташувалась ген там далеко, на березі Толи, з заможної родини, що має табуни та отари овець. Вона щодня прилітає сюди на баскому коні, що в'юном крутиться під нею. Вона щодня гарцює на коні навколо групи фізкультурниць, розбризкуючи сміх, як розбризкує свою течію Тола, пронизуючи Гонгора трохи презирливими поглядами, але несамохіть виявляючи велике зацікавлення до вправ фізкультурниць.

Гачита, — в дерев'яному сидлі, що не змінило своєї форми з часів Чінгісхана, в шовкових паризьких панчохах, в лакованих черевичках, що міцно спираються в стремена, в якомусь дивовижному наймоднішому капелюсі й у традиційному

монгольському халаті блискучого синього кольору, —найстаранніший спостерігач фізкультурних вправ групи ревсомольської молоді.

Гонгор звик до її присутності на вправах, і тепер йому бракує її. Бо під поглядами Гачити він не відчуває спеки, млявості й втоми.

Поміж дотепних гострих слів, між сміхом він знайшов уже з нею спільну мову. Її зацікавлення ревсомолом — це та ниточка, за яку він хотів витягти її з прокопченої юрти консервативних батьків, з драговин побутових забобонів та умовностей.

Та ось уже кілька день, як Гачити нема.

Не видно навіть куряви, що в далині завжди здійсмає її гарячий кінь. Гачити немає, і Гонгор ламає собі голову над питанням, що з нею сталося. Може, легка юрта знялась із свого місця й перекочувала разом із табунами й отарами на нове пасовисько? Тоді прощай, Гачито, степи й пустелі висушать тебе й зроблять тебе навіки рабинєю ламаїзму!

А може, Гачита хвора? Тоді її лікуватимуть лами за всіма правилами тибетської медицини, що роблять лише калік та божевільних. Будь вона в ревсомолі, її обов'язково лікував би європейський лікар, а так батьки навіть заборонять їй удатись до нього.

"Мені шкода тебе, Гачито!" — хочеться голосно гукнути Гонгорові туди, в далечінь, де виблискує в туманній спеці Тола. Але він мовчки підводиться з каменя й шикуює в лаву дівчат. Сьогодні він це робить неохоче і мляво, в нього зник увесь смак до роботи.

Вертаючись додому, Гонгор зустрів старого монгола, якого кілька разів бачив із Гачитою. Гонгор зрадів. Мабуть, цей арат знає, що сталося з нею.

— Сайн байна! — привітався Гонгор.

— Са-айя байна! — спинився коло нього арат, чекаючи на продовження розмови.

— Що з Гачитою? — спитав Гонгор, не гаючи часу на попередній вступ.

— Хохай! Гачита хвора, — з байдужим виглядом відповів монгол.

— Що з нею?

— Мітхукє! Не знаю! Лами кажуть, що вона не видужає. Мабуть, її вже однесли в долину смерті...

Гонгор жажнувся від цієї звістки.

Монгол байдуже подивився на нього й рушив далі. Йому було "хамалге" — байдуже, — чи вмерла Гачита, чи жива вона. Одним більше, одним менше — однаково. Ламаїзм витруїв у нього почуття протесту й виховав дивовижну покору долі.

Гонгор застиг серед дороги. Спека спадала. Від гори Богдо-Хан-Ули з лівого на правий берег Толи простяглася довжелезна тінь. Над пилюгою вулиць, як подих паралітика, завмер передвечірній холодок.

Тінь торкнулася почуття Гонгора, і сум опанував його, безпорадний сум, що прийшов із безмежних рівнин та горбів.

"Лами кажуть, що вона не видужає!" — прошепотів Гонгор. Він знав, що означає цей вирок. Він добре розумівся на звичаях своєї країни. Краще було бути вже мертвим, як ще живому вислухати цей вирок.

"Швидше туди, — в долину смерті! Може, він ще застане Гачиту живою!" — І

Гонгор зірвався з місця, перемагаючи втому та хвилювання, що знесилювали його.

Він щодуху побіг геть із міста туди, де серед дабанів у рівнині розкинулось страшне монгольське кладовище: долина смерті.

Монголи не закопують у землю своїх мерців. Скрізь, — на рівнинах та дабанах — горбах, у пустелях Гобі, — можна зустріти людські черепи та кістяки, що їх старанно висушило гаряче сонце. Кістяки верблюдів, яків, коней валяються вперемішку з кістяками та черепами людей.

Коли вмирає монгол, його витягають із юрти й кидають у полі. Юрта негайно ж залишає це місце й перебирається в інше. У містах бували випадки, коли мерців витягали просто на вулицю й залишали так.

Щоб запобігти пошестям, революційний уряд Монголії видав наказа, щоб населення ховало своїх мерців за містом, у так званих долинах смерті, що відповідають нашим кладовищам. Але і цей захід кардинально не вплинув на гігієнічний стан міста. Собаки розтягали мерців з долини й приносили до міста недогризені шматки людського тіла.

Гонгор чудово знає всі ці випадки, але він знає і жахливіші речі, що їх породив ламаїзм.

Монголи не люблять ховати своїх мерців. Для цього вони наймають китайців, що переносять їх на кладовище. Гонгор спостерігав один випадок, коли китайці, які теж, до речі, бояться мерців, несли якогось небіжчика на кладовище.

Від необережності носіїв небіжчик випав на землю з носилок. Китайці негайно ж з переляку розбіглись. Гонгорові та його товаришам довелось багато витратити зусиль, щоб примусити китайців знову покласти труп на носилки й однести його на кладовище.

Уряд видав нового наказа, щоб мерців закопували в землю або принаймні ховали їх у дерев'яних ящиках. Але й цей захід не дав позитивних наслідків.

Кам'янистий ґрунт не дає можливості глибоко закопувати мерців, і хижі монгольські собаки виривають їх з землі. Ящики, що їх дуже важко робити, бо нема дерева, теж не допомогли... Собаки розгризають і руйнують їх краще, як це зробила б людина з молотком або сокирою в руці.

Величезний вплив лам на долю монгольського народу позначився навіть на смерті фундатора народної партії, вождя монгольської армії Сухе-Батора. Сухе-Батор, що застудився при нічному об'їзді варт, був, очевидно, отруєний, через те, що Богдо-Геген, який надіслав йому як ліки... власну сечу, заборонив зробити хворому потрібну операцію. Але тіло Сухе-Батора, незважаючи на звичай виносити небіжчиків у степ, було поховано в землі.

Це був, здається, перший випадок, коли було порушено закон, що забороняв копати землю, і перший випадок, коли тіло небіжчика-монгола було поховане в землі.

Але вплив лам має ще жахливіші, ще потворніші наслідки, через це Гонгор так тепер поспішає в долину смерті, гадаючи, що випадково може допомогти Гачиті.

Лами не тільки виступають як служки релігії, вони виступають у побуті монгола як досвідчені лікарі. Застосовуючи тибетську медицину, вони калічать та отруюють народ,

користуючись із його культурної відсталості. Коли людина тяжко хвора і лами не мають надії, що вона вилікується, вони ухвалюють вирок, що людина помре. Це рівнозначно тому, що людина вже вмерла. Родичі хворого виносять його ще живого в степ або в долину смерті, де той конає в жахливій агонії.

Гонгор знає випадки, коли старі монголи, що їм лами вирекли неминучу смерть, були винесені на кладовище, але там, випадково не потрапивши до пащ лютих псів, видужували й вертались пішки додому в юрту. Але родина вже не приймала такого "небіжчика". "Небіжчикові" від нічого робити доводилося йти на базар і там жебракувати аж до своєї справжньої смерті.

Гонгор знає, що, незважаючи на всі накази уряду, з Гачитою міг трапитись такий випадок. Її некультурні, консервативні батьки, що старанно додержуються ламаїзму, могли проробити і з нею таку жахливу річ. Недурно ж монгол, якого він зустрів на дорозі, сказав, що лами вирекли їй смерть.

Гонгор, охоплений нудьгою і страхом, що духу біг до кладовища. Хмари коників, потурбовані його бігом, віялом відстрибували в різні боки. Задихаючись од підйому на дабани, випалені сонцем, спотикаючись об каміння, Гонгор біг під натиском страшних думок.

"Може, Гачиту не винесли в долину, тоді всі його турботи марні. І це було б надзвичайно добре!" Це припущення трохи заспокоювало його, але думка про те, що він може побачити її вже мертвою, одчаєм наповнювала його.

"А що, коли вона справді ще жива, коли її ще можна врятувати?" Ця думка перемагала втому й хвилювання, насичувала його великою енергією, спонукала його бігти ще швидше. Гонгор падав кілька разів од перевтоми, але, зціпивши зуби, знову підводився й біг, як навіжений, ніби від цього бігу залежало його особисте щастя.

Нарешті він, хитаючись, спинився. Перед ним у рівнині розкинулося страшне монгольське кладовище, страшна долина смерті. Перемагаючи вихований поколіннями в ньому страх, Гонгор пішов страшною долиною. Під ногами забілили черепи, кістки, потворні, обгризені зубами собак людські тулуби, зав'ялені, засушені сонцем. Ніде не було помітно гниття. Сонце було найкращий грабар, воно консервувало все своєю страшною спекою, що висувувала недогризені собаками трупи.

Од одного дабана ген до другого білили черепи, що страшними чорними очищами вдивлялись у відважного незнайомця. На Гонгора шкірились міцні білі зуби його померлих земляків, міцні білі зуби, що, здавалось, лише й були призначені для того, щоб розривати м'ясо при поживі. Ці зуби, що шкірили черепи на Гонгора, доводили його до божевілля, його страх збільшувався.

З боку від себе він побачив чорного пса, що, не звертаючи жодної уваги на нього, лежав у траві й ретельно гриз шматок чиєїсь ноги. Гонгор, щоб трохи підбадьорити себе, схопив камінь, і, голосно крикнувши, кинув його в собаку. Пес поволі підвівся, постояв, байдуже й спокійно подивився на Гонгора і потім знову важко ліг у траву коло своєї поживи. Ніхто не смів тут турбувати псів, і пес не звернув жодної уваги на камінь та крик Гонгора.

Де ж Гачита?

Гонгор став старанно обходити долину, розглядаючи кожний камінець, заглядаючи до розбитих трун, що з них висіли шматки забрудненої трупом матерії. Перемагаючи огиду й страх, Гонгор заглядав у кожний куточок, але Гачити ніде не було. Це трохи заспокоїло його. Значить, вона ще не вмерла, значить, її не занесли сюди, але Гонгор не припиняв своїх шукань.

В кінці долини лежала велика купа накиданого монголами каміння, що зветься Або. Такі купи каміння зростають у степах і при дорогах у честь якого-небудь духа чи божества. Кожний монгол, що проходять повз таку купку каміння, обов'язково покладе кілька камінців до неї, і купка зростає в білий камінний горб.

Гонгор пішов у напрямі до цієї купи каміння. Лише тут він ще не шукав Гачиту.

Гонгор підійшов ближче. Раптом він спинився, затримуючи подих і відчуваючи страшну колотнечу серця.

З тінявого боку Або лежала на підстилці якась людина. Людина лежала на боку, трохи підібгавши ноги, ніби якийсь екстравагантний дивак, що прийшов сюди поспати в тіні каміння.

Поволі в свідомість Гонгора впала знайомість цієї постаті. Це, безперечно, була Гачита, вдягнена, як завжди, у свій синій блискучий халат, що так не єднався з шовковими панчохами і лакованими паризькими черевичками.

— Гачито! — скрикнув мимоволі Гонгор і припав коло неї.

Вона не ворухнулась.

Гонгор обережно повернув її обличчя до себе. Воно було знесилене й бліде. Чорна тінь впала коло заплющених очей. Але Гонгор відчув ту невловиму теплість, що ще жевріла в її тілі.

— Гачито! — знову покликав він з одчаєм у голосі.

Він обережно поворушив її, пильно й жадібно вдивляючись у зблідле, але прекрасне обличчя, в обличчя будди, що стоїть у найбільшому храмі — Гандані, — й дивиться на прихожанина з байдужим виглядом блискучого золотого обличчя.

Але раптом Гачита розплющила очі, й її лице одразу стало людським, осяяне тим промінням, що освітлює лише живі обличчя людей.

— Гачито, ти пізнаєш мене? — зраділо спитав Гонгор, обіймаючи її й підіймаючи трохи з землі її голову.

Гачита знесилено щось прошепотіла й знову заплющила очі, її голова непритомно впала йому на руки.

Що робити?

Гонгор безпорадно оглянув долину.

Вона була мертва й порожня. Подалець стояли поруч двоє чорних собак і уважно стежили за його рухами.

Вечоріло. Небо стало синє, й довгі тіні лягли від дабанів.

Час був негайно тікати звідси, поки не зібралися зграї псів, які могли розправитися і з Гачитою і з ним.

Страх і безсилля охопили Гонгора. Він трохи посидів, відпочиваючи й збираючись з силами. Він не міг тут покинути Гачиту, серед цих потворних псів.

Напруживши всі свої сили, Гонгор підвівся, підхопивши на руки Гачиту. Вона здалася йому легенькою, як пушинка. І Гонгор манівцями, скорочуючи шлях, пішов з цієї жажливої долини, несучи в обіймах дівчину.

Чорні пси на деякій відстані слідкували за ним, як нічна загроза, що з її лабет він викрав дорогоцінну здобич.

Щокроку йому ставало важче нести її. Він падав з ніг од утоми. Що далі він одходив од страшної долини, то все більше втрачав сили. Але він знайшов у собі мужність донести її до себе додому.

Європейський лікар врятував Гачиту. Вона поволі видужала й залишилася жити в Гонгора. Як і слід було чекати, батьки відмовилися від неї.

Єдине, за чим сумувала Гачита, живучи в Гонгора, це за конем, якого тепер у неї не було.

І вона разом з Гонгором почала заощаджувати гроші, щоб купити велосипед.

Герой

Сонце підсмажувало кам'яні дабани, як велетенську яечню. Автомобіль, немов чорна муха, що не може витягти своїх лап із розпеченої рідини, застряв на круглому й рівному, як куряче яйце, дабані.

Це був старий напіврозбитий легковий "форд", завантажений горою ящиків. Коло нього нікого не було видно.

З долини на дабан підіймався другий автомобіль, що гарчав і чмихав, як ведмідь, який лізе на високе дерево. Тут проходила дорога з Алтан-Булака на Улан-Батор.

Великий вантажний автомобіль, що віз важкі залізні рейки, чмихнувши ще кілька разів, стомлено спинився коло "форда". З вантажної машини злізло двоє шоферів, випростовуючи розбите їздою тіло.

— Алло! Що трапилось?

З-під автомобіля вистромились грубі черевики, потім ноги, й, нарешті, з-під нього вилізла маленька чорна постать юнака-монгола.

— Здрастуйте! — привітався монгол, привітно посміхаючись своїм чорним пласким обличчям. Його приплескуватий ніс був урівень із щоками, але той, хто виліпив це монгольське обличчя, нагородив його білими, як циферблат, зубами й щирою посмішкою.

— Тарілка! — тихо промовив шофер до свого приятеля.

Обидва вони з презирством поглядали на монгола та на його підтоптану "галошу", що трохи схилилась на переднє колесо.

— Здається, луснула вісь, — сказав монгол і знову поліз під автомобіль.

Шофери трохи постояли, переступаючи з ноги на ногу.

— Заправимо бензинові баки? — спитав один із них і пішов до вантаговоза.

З-під сидіння він витяг пляшку горілки, пару консервних коробок, хліб і шматок ковбаси. Обидва вони зручно розташувалися в тіні від вантажника, наче це була тінь од

пальми, і взялися до їжі.

Молодий монгол присів до них. У нього на забрудненій автолом блузі червонів значок КІМу.

Розмова точилась мляво. Всі пожвавішали тільки тоді, коли пляшка почала нагадувати видоєне козяче вим'я.

— Ти звідки? — спитав монгола один із шоферів.

— З Буркавескадрону! Був на війні, — відповів монгол.

Обидва шофери подивились на нього з більшим зацікавленням — так дивляться на несподівану появу нової людини.

— Всипали "ходям"?

— Хо-хо! — засміявся монгол. — Добре всипали На великий палець! Мало-мало в генерала Лян Джун-дзя не вцілили!

— Не любиш китайців?

Але монгол, на здивування шоферів, які гадали, що мають справу з людиною малописьменною, відповів розумно й докладно:

— Чого? Китайці мають своїх купців та капітанів, а робітник-китаєць мені не ворог.

— Робітники скрізь однакові, — підтвердив шофер, — скрізь із них три шкури деруть!

— Парко було?..

— Мало-мало парко! Був мороз, проте доводилось і потіти.

Тінь од автомобіля пересунулась, як стрілка годинника, і шофери знову сиділи під пекучим промінням. Монгол розповідав. Він підвівся й рухами підсилював своє оповідання, як артист у китайському театрі.

— Генерал Лян Джун-дзя закопався, як тарбаган, у місті Манчжурія. Червона Армія підходила все ближче й ближче... — Монгол зробив рух, наче щось обіймає. — Його смердючу нору оточували з усіх кінців. Наші частини захопили останній роз'їзд, перед Манчжурією. Бій розгортався. Вранці манчжурська залога зробила спробу прорватися через кільце червоних, що оточували її. Один полк китайців, щось із тисячу чоловіка, десь збоку продерся й посунув на роз'їзд Абагатуєвськ, де був лише штаб та канцелярія. Командири й канцелярія негайно залягли з кулеметами. Але що вони могли зробити з такою навалою? Поруч був лише наш Буркавескарон. Мороз розгулявся, як білогвардієць. Гадали, що від штабу не лишиться й порошок! Ми швидко приготувались. "Ескадрон, слухай мене! — скомандував наш комсомолец Лупсан-Даші. — Хлопці! — сказав він. — Радянська влада звільнила нас від генералів та китайців! Вже кілька років вільно живе наша Бурято-Монгольська республіка. Але ми ще ніколи не захищали Радянську владу. Ніхто ще не бачив, як ми вміємо битися за неї! Хлопці, покажемо ж, як ми вміємо битися за Радянську владу!.." Ми негайно ж скинули з себе чоботи, бурки, залишили все, засукали рукава, скочили на коней і блиснули шаблями...

— Навіщо ж ви поскидали з себе чоботи й шинелі, адже ж був мороз? — запитав один із шоферів.

— Щоб краще було працювати! Переможцями ми вернулись би і вдяглися б знову, а переможеним усе одно смерть, і одяг не потрібний. Ми рубали китайців у пень! Ми летіли, як летить пустелею вихор! Ми столочили китайців, як толочать траву в степу! Шістсот китайців вирубали до ноги. Решту взяли в полон. З наших хлопців загинуло лише двоє, четверо були поранені. Потім ми знов одягнулись. Наш ЦВК надіслав нам привітання: "Бурято-Монголія пишається із своїх бійців. Слава героям, слава тим, що загинули в боях!"

Монгол кінчив своє оповідання і, не чекаючи обговорень, пішов до свого "форда". Він одкрив покришку й пірнув головою в мотор.

Шофери зібрали рештки їжі, сіли до вантажника, який вистрелив кілька разів, поки зрушив із місця і почав обережно спускатись по другий бік дабана.

Унизу, в рівнині, їх наздогнав "форд".

— Гей-го!.. — крикнув монгол, випереджаючи їх.

— Як твоє прізвище? — запитав шофер, піддаючи газу й силкуючись іти поруч із монголом.

— Лупсан-Даші! — крикнув той, переходячи на третю швидкість.

Маленький шофер, з приплюснутим монгольським обличчям, забруднений в автол, чорний як жук, був один із героїв, що охороняв кордон своєї Червоної батьківщини, що показав, як він уміє битися за Радянську владу.

Шофери грузовика силкувалися наздогнати монгола, що його автомобіль уже далеко чорною мухою знову дряпався на круглий, як яйце, дабан.

Легенда

— Пийте, нахоре, арик!..

Прозоро-біле кобиляче молоко — трохи кисле, здорове, цілюще й життєдайне.

— Ви питали, нахоре, чому, на мою думку, немає бога?

— Начальник сказав, що бога нема!.. Значить, його нема.

— Нема бога, бурханів і святих. Ще є хутухти — переродженці й лами. Але їх теж не буде!..

— Коли світить сонце — день, коли сонця нема — ніч. Бога нема, бо він не може зробити з ночі день!

— А чим же він годується? Його ніхто не бачив!

— Пийте арик, нахоре! Я розповім, який він корисний.

— Між кінцем давніх, раніш минулих, чудових десяти тисяч віків і початком теперішніх чудових тисяч віків, за часів, коли заново народилося сонячне проміння, коли заново почали проповідувати зібрання вісімдесяти чотирьох тисяч наук, визначились, кажуть, держава, устрій та віра.

Була батьківщина, кажуть, найвеличніша в світі! Підіймалися сімдесят подвійних гір, що зросли поруч, підпираючи одна одну, без перевалів і проходів. Підносилися сімдесят величезних білих скель, темніли п'ятдесят чорних чагарників. Давали радість вісімнадцять веселих гаїв-лісів, біліли п'ятдесят снігових хребтів, сяяли вісімдесят скель-висот із крижаними вістрями. Було вісім нектарних білих морів, хвилі гойдали

десять великих цілющих вод-морів, білили колами чистої води стави, озера, повагом несли свою течію сотні великих річок, дзюрчали крізь землю сотні тисяч джерел.

Коливалися квіти всіх кольорів, поспівали разом ягоди тисяч різних смаків, щебетали дзвінкоголосі птахи, жайворонки шістдесяти видів радісно співали, а сарни сімдесяти мастей паслися, слідкуючи чередою один за одним

Повиростали коні. Помахуючи гривами, паслися вони, уклавши поверхню золотої землі, жилились, підгризаючи траву своїми гострими зубами. Жеребці та кобили ходили разом, торкаючись одне одного боками; лошата, однолітки й дволітки, з іржанням блукали серед своїх товаришів. Звучало іржання коней, дзвінке, веселе; їхні голоси — ніби голоси лебедів. Виросла сила-силенна червоних і жовтих верблюдів. Широкі степи заповнила рогата худоба. Корови, телята, бики паслися по балках та долинах. Білі, як мушлі, виросли вівці, заповнивши підніжжя високих гір.

Безліч літ минуло відтоді, як утратили їм рахунок; колись, давно це вже було, як утратили їм міру; невідомо, скільки віків минуло, як забули їхнє число.

Ось яка була, коли оповідати коротко, батьківщина!

За тих часів, кажуть, на найвищу сиву гору в країні сховався дідок. Голова й борода його були білі, як овеча вовна. На найвищу гору сховався тоді сивий міцний дідок Цаган-Убугун.

Він щороку сховався на гору й оглядав усю країну. Куди падав його ласкавий, як промінь, погляд, там виростали ліси й чагарники, у степах виростала висока соковита трава й дикий часник, з'являлися тисячі звірів, птахів та квітів, тисячі табунів коней, десятки тисяч корів, без ліку білих, як мушлі, овець.

Куди кидав погляд Цаган-Убугун, там країна ставала обважніла плодами, як жінка, що носить богатира, і люди жили тисячі років.

Одного року, між кінцем і початком чудових десяти тисяч віків, бурхан Амітаба влаштував бенкет такий, якого ще не бачили в цьому світі. Почав бенкет на вісімдесят діб, почав забави на шістдесят діб. Зібрав він усіх живих істот, усіх святих та бурханів.

Прийшов на цей великий бенкет і Цаган-Убугун. Зібрали вони м'яса та різних страв стільки, що цілі гори утворились, зібрали вина стільки, що моря-озера утворились, і почали великий бенкет. Стали вони бенкетувати, весело розмовляючи, як зозулі, почалися забави та веселощі.

Цаган-Убугун — сивий дідок, розідрали б його на шматки гобійські вовки, напився тоді, як верблюд! Ноги заплітаються, язик присихає, очі не бачать.

А настала якраз тоді пора підійматись йому на найвищу гору. П'яний був тоді Цаган-Убугун і ледве видерся на найближчий дабан. Сперся він животом на кам'яний горбок, і заснув там Цаган-Убугун — роздерли його на шматки гобійські вовки.

Не подивився тоді Цаган-Убугун туди, куди йому слід було дивитись. Висохли нектарні моря, висох ліс, розсипались гори.

Рівно тепер підіймаються сімдесят подвійних червоних пісків, що їх уславлений кінь не може проскакати з кінця в кінець. Розіслалися тридцять три великі, широченні Гобі, що їх тут народжений витязь не може обійти навколо, розкинулись під вітрами

чорні ували, що їх не пройдеш, хоч цілі місяці йди; вісім жовтих степів заволокло млою, що їх не пройдеш, хоч цілі роки йди.

Вимерла худоба й вимерли люди.

А тих, що лишилися живі, заповнили китайські та японські купці, залякали лами з своїх дацанів, худобу загарбали вельможі — сайти, — бідним став монгол-арат.

Тоді народився в Гобі, коло Шанхайських гір, що нагадують пощерблені зуби, в одної бідної монголки син. Пізніше назвали його Темур.

У бідній прокопченій юрті ріс Темур. Нічого не було йому їсти й нічого пити. Мати його померла від голодної смерті. Лишився хлопчик Темур у пустелі сам. Тоді ж у кобили, начальниці дикого табуна, здохло лоша. Засумувала кобила, відбилася від табуна й заблудилась у Гобі.

Одного разу гобійський вітер доніс до неї сумне скигління-іржання. То плакав маленький голодний Темур. Прибігла до нього кобилиця, почала пестити й годувати своїм повним од молока вим'ям.

Почав рости й міцнішати хлопчик. Став він мужній, кремезний, дужий і великий, як гора. І тоді вдруге дали йому ім'я арати — Темур, що значить — залізо.

— Пийте, нахоре, арик!

— Зібрав Темур усіх бідних аратів і розповів їм про свою долю. З того часу почали всі люди пити арик, здоровий і цілющий напій — кобиляче молоко.

Між кінцем і початком чудових десяти тисяч віків най хоробріший і найкращий верхівець Темур зібрав величезне військо з аратів-бідняків.

Стало те військо численне, як трава в степу. І повів Темур його проти вельмож-сایتів, проти лам і багатих юрт.

Як ураган, пролітав Темур по всій країні. Безліч ханів і сайтів підкорив він собі, і з того часу, майже по всій землі, на десятки тисяч верстов, влада перейшла до рук бідних аратів.

Стало краще жити.

Кажуть, що це був Ленін, який прогнав китайських та японських купців, одібрав табуни та отари в сайтів і роздав бідним, а лами зачинилися в дацанах, і тепер їм надходять останні дні.

Тридцять три великі, широченні Гобі, що їх тут народжений витязь на уславленім коні не міг проскакати навколо, кажуть, тепер можна об'їхати на машині.

— Пийте арик, нахоре!..

Злий дух

Ми сиділи на стосі колод у великому дворі чумного містечка, відпочиваючи від ходіння по всіх закутках цього безрадісного селища.

Ми були замкнені великою дерев'яною стіною, що навколо неї підіймалися чорні та сині гори, на яких не було жодної рослинності. Вигнанці! В'язні! Лише таке почуття стискало серце від оточення цих кам'яних огромів.

Поруч із нами сидів бурят Доржанов — висока людина в чорному костюмі, з постриженою головою й пласким монгольським обличчям. Це був "метис". В його

жилах текла кров російського завойовника-старовіра та кров монгола-халхасця, що в сполученні дали високий зріст, такий нетиповий для справжнього монгола, і пласке обличчя — нетипове для старовіра-сибіряка.

— Слухайте, лікарю! — знову завів своєї Доржанов. — Коли нарешті ви мене випишете звідси? Це ж божевільня! Хіба це лікарня?! Тут на кожному кроці божевільні! А я ж цілком здоровий. Годі мене тут маринувати!..

Доктор Стрільчук заспокійливо поплескав його по плечу.

— Ви знаєте, що сьогодні не працюють у канцелярії!.. Завтра я вас випишу.

— Ах, я забув! — зітхнув Доржанов. — Ви ще вчора мені казали про це...

Доржанов був божевільний, але цьому ми не йняли віри, як не переконував нас головний лікар чумного містечка, доктор Стрільчук. На нашу думку, Доржанов нічим не відрізнявся від звичайної нормальної, здорової людини.

— Він же виліковується! — додав Стрільчук. — Побачили б ви його раніше!

Раптом Доржанов скочив з колоди й схопив у руку велику цеглину, що лежала коло його ніг. До нас підходила гладенька людина з випнутим черевом — лікар Козловський, помічник доктора Стрільчука.

— Не підходь! — сердито загарчав Доржанов. — Розіб'ю голову!

Лікар Козловський зблід і поспішив зникнути. Нам стало моторошно від дикого погляду Доржанова і від його голосу, що в ньому відчувалась цілком переконлива загроза. Доктор Стрільчук не звернув жодної уваги на поведінку Доржанова.

— Хай він вам розповість, як його лікували лами! — запропонував Стрільчук.

— Лікували вони мене чудово! — посміхнувся Доржанов.

Він уже встиг забути за цеглину, що поклав її коло своїх ніг, і за лікаря Козловського, який своїм виглядом викликав у ньому обурення.

Чуми не було, і містечко використовували для божевільних, хворих на пранці та паралітиків, що догнивали в останній стадії страшної хвороби. Паралітикам щепили малярію, і хвора людина ставала за плацдарм для війни двох ворожих армій, що одна з них володіла вогневою зброєю пропасниці, а друга отруйним тлінням розкладання.

Зелений "ситроен", в якому ми сюди приїхали, м'яко підкотив нас до високого дерев'яного паркана, що цілим китайським муром оточував це чумне містечко.

З-за паркана, очевидно, хтось стежив увесь час за дорогою, що нею приїхав автомобіль, бо, коли він своїми фарами майже вперся в браму, та нечутно розчинилась, і автомобіль в'їхав на широке подвір'я.

Юрба хворих монголів та монголок враз оточила доктора Стрільчука й, хапаючи його за руки та за одяг, шанобливо схиляючись, вимагала благословення. Доктор подавав свою правицю ліворуч і праворуч, і до неї шанобливо притискали свої чола хворі монголи.

— Вони вважають мене за бурхана — за святого! — пояснив Стрільчук на наші здивовані мовчазні погляди.

Одна старенька монголка, що скидалась на висохлу шестилітню дівчинку, мила й зворушлива своєю старістю та дитячою наївністю, та один із монголів раптом почали

камлати — шаманити, виступаючи на гравію подвір'я, як танцюристи балету. Вони почали крутитись з легкістю метеликів, і їхній брудний, подертий одяг затріпотів у повітрі, як пошкоджені, підпалені або зім'яті крильця.

— Годі! — суворо промовив Стрільчук.

Шаман і шаманка негайно й слухняно припинили своє камлання і, підбігши до доктора, почали до нього лащитись, як малі діти.

З усіх боків нас оточували божевільні, хворі на пранці, паралітики. В дерев'яних будиночках містечка на ліжках лежали напівзогнилі трупи. Буйні божевільні камлали й здіймали бійки, що їх з великими труднощами стримували доглядачі. У великій чистій кухні смажили запашні кушори, баранину й розливали в чашки кумис для хворих.

В одному з будиночків до Стрільчука підійшов під благословення монгол у розкішному ламському вбранні. Це був один із головних лам, що проживав у божевільні не як хворий, а як в'язень: його дипломатично тримали тут, щоб цим арештом не викликати обурення фанатиків.

Один із хворих, молоде хлоп'ятко, тібетець, — лама з самої таємничої Лхаси, ходив по п'ятах доктора й закоханими очима поглядав на цього новітнього бурхана...

Присутність талановитого вченого, доктора Стрільчука, впливала навіть на буйних. Вони негайно ж припиняли свої витівки й розпочинали розумну розмову.

Лише ми побоювались хворих та помічник Стрільчука, Козловський — лікар, який уникав їх. Хворі теж не симпатизували йому, що було видно з поведінки Доржанова, який увесь час носив з собою важку цеглину. На хворих надзвичайно добре впливали спокій та витриманість головного лікаря. Він поводився з хворими, як добрий вихователь із дітьми, і в його присутності вся божевільня набирала вигляду сумирної дитячої школи — пансіону.

Тепер же ми сиділи на стосі колод, і Доржанов, з цеглиною біля ніг, провадив із нами цікаву розмову, оповідаючи, як розумна, бувала людина, що справді мала про що розповісти, бо справді багато бачила й пережила.

Нашу мирну розмову несподівано перетяв голосний крик жінки.

Посеред двору ми побачили маленьку стару монголку, що так зворушливо шаманила коло брами містечка, коли ми приїхали.

Тепер вона стояла посеред двору, поважно заклавши руки за спину, й, переступаючи з ноги на ногу, промовляла, звертаючись до синіх та чорних гір, що суворо оточили містечко. Прямо перед нею сидів маленький цуцик і уважно слухав цього промовця, пильно дивлячись йому в рот. Коли монголка поверталась, собака перебігав і знову дивився їй в обличчя, як старанний та уважний слухач.

— Ул-ул! Бул-бул! Нух-дуда. Суха-Батор. Нахор. Улус, їха Хурулдан! Бабай монгол! Хун урус атлихен байна!..

Голосно промовляла монголка, як справжній промовець, і луна гуркотіла обвалами в чорних та синіх горах.

— Що вона говорить? — спитали ми в Доржанова, бажаючи, щоб він переклав нам цю чудну промову.

На наше запитання він стиснув плечима.

— Вона нічого не говорить! Це просто набір окремих слів.

— Вона вважає, — посміхнувся Стрільчук, — що вона Голова Ради Міністрів Монгольської Народної Республіки!..

Монголка промовляла досить довго. Навіть її слухачеві — песикові — набридло слухати, і він згорнувся калачиком коло її босих ніг. Нарешті прийшов доглядач і мовчки підняв на руки цього маленького хворого промовця й одніс на кухню. Там, мабуть, йому дали склянку кумису, щоб він промочив стомлене промовою горло.

— Вона ж божевільна! — раптом занепокоївся Доржанов. — Вона справжня божевільна! Слухайте, лікарю! — знову завів він своєї. — Коли нарешті ви мене випишете звідси? Це ж божевільня! Хіба це лікарня?

Доктор Стрільчук заспокійливо поплескав його по плечу.

— Ви знаєте, що сьогодні не працює канцелярія!.. Завтра я вас випишу.

— Ах, я забув про це! — зітхнув Доржанов. — Ви ще вчора казали мені це!..

— Ви краще розкажіть, як вас лікували лами! Це цікава історія.

Доржанов негайно ж розворушився знову й повеселішав.

— Ви, мабуть, уже знайомі з цією легендою, але вона безпосередньо стосується моєї історії. Огонь — син верховного божества Есеге-Малан-Тенгері, — почав оповідати Доржанов, — і молодший брат Сонця й Місяця. Так сказав мені лама Ерденіділік, що з ним я мав нещастя одної ночі ночувати в горбастому степу, коло вогнища з сухої трави та аргалу.

... Колись, дуже давно, люди не знали вогню. Вони жились сирою їжею й мерзли взимку від холоду.

Ластівка змилосердилась над людьми, вона полетіла на небо і влетіла крізь комин до великої юрти Есеге-Малан-Тенгері. Стариган сидів коло вогнища й кутив запашну дунзу із своєї люльки.

Ластівка схопила іскру в дзьоб і майнула геть із юрти. Тенгері помітив крадіжку, схопив кліщі й хотів ударити ластівку, але промахнувся. Стариган влучив її лише по хвості й розсік його на дві половинки.

Ластівка принесла вогонь людям, але хвіст так і залишився в неї розсічений.

Мій супутник, лама, щільно підсів до вогнища, тушкуючись у свій тонкий жовтий халат, і, перебираючи чотки, провадив своє оповідання. Він зосереджено дивився в огонь, і його сухе обличчя було подібне до обличчя середньовічного ченця, інквізитора. Мова його була уривчаста й тиха, наче він увесь час нашіптував закляття.

Це був дивовижний ледар!

Мені самому доводилось підтримувати вогонь, а ця справа, як відомо, досить марудна, бо треба було щоразу підкидати аргал та суху траву, що згоряли напрочуд швидко. Ерденіділік, як звали ламу, навіть не ворухився тоді, коли вогонь підбирався йому під п'яти.

Я часто підводився й притоптував огонь, що розбігався від огнища жадібними струмками, які намагалися продертись у степ і підпалити суху траву. Ця війна з огнем

особливо набридала мені, бо не давала можливості полежати й відпочити від довгої їзди верхи. Але мій випадковий супутник не виявляв жодного бажання поворухнутись, лише його довгі кістляві пальці ворухнулись в одноманітному морочливому ритмі, перебираючи чорне намисто чоток.

Зустрівся я з ним дорогою в Менгитхит — степовий ламський дацан. ЦК Народної партії командировав мене як пропагандиста до Менгитхита на антирелігійну кампанію. Ще перед вечором я обігнав цього лама, що чвалав на своєму низькорослому конику. Але не минуло й години, як лама знову чвалав поруч мене. Кілька разів я випереджав його, але щоразу він спинявся коло мене, й нам доводилось їхати разом. Він їхав як автомат, жодного разу не змінивши алюру коня. Це була головна причина, що через неї я не міг позбавитися його сусідства, крім того, виявилось, що ми їдемо в одному напрямі.

Довелося з ним розговоритись. Лама Ерденіділік теж їхав до Менгитхита, тільки з іншою метою. Завтра мало розпочатись велике релігійне свято "цам" — і він мав взяти участь у святі, як завзятий ритуаліст.

Ніч була зоряна, але темна, як чорний єдваб. Ми мусили спинитись у степу й розікласти вогнище. Вогнище, власне, придумав і розпалив я сам, бо лама зліз із коня й пустив його пастися, а сам сів на траву й завмер, як бовванець, чекаючи на світанок.

Тепер наші коні паслися поблизу, смачно хрумкаючи й форкаючи, а ми сиділи коло вогнища, і лама одноманітно викладав різні релігійні закони, що були пов'язані з навколишнім світом.

Іноді він обережно переключав свою розмову на політичні теми, але бачачи, що його переконання не зустрічають в мене підтримки, знову переходив на теми релігійні.

Ці теми в його вустах мене цікавили більше, бо, як пропагандист, я мусив добре розумітись на народних віруваннях та звичаях, — це полегшувало мою роботу.

Але незабаром я посварився з ламою через мою необачну хлопчачу витівку, що призвела врешті до жахливих наслідків.

Причиною дальших подій, на мою думку, було це прокляте вогнище, що мені забагнулося розпалити в степу. Я вже казав про марудну роботу коло нього. Особливо надокучало те, що мені доводилось щоразу підводитись із місця й притоптувати струмки вогню, що виривалися в степ. Лама тим часом, байдуже спостерігаючи мою роботу, як завзятий ледар, що дав священну обіцянку ніколи не ворухнути рукою для будь-якої роботи, оповідав.

— Віддаючи вогневі пошану, треба особливо ним піклуватись і не робити того, що йому не до вподоби!

— Цілком згодний з тобою! — засміявся я. — Маруднішу роботу навіть уявити важко!..

— Я дав обіцянку, — додав далі Ерденіділік, — ніколи не мати діла з огнем! Я його шаную нерухомо!..

— Ці обіцянки чудовий спосіб уникати роботи! — сказав я.

Ерденіділік уважно подивився на мене.

— Ти дуже розумний!—зауважив він.

Я вклонився, віддячуючи за комплімент. Лама зацікавлено поглядав на мене, але розмову свою провадив далі.

— Огонь — молодший брат Сонця й Місяця. Не можна з розмаху кидати дрова в огонь — його можна прибити! Не можна копирсати в огні гострими речами, — можна виколоти йому очі! Не можна жартувати з огнем!..

— Так, жарти з ним погані! — погодився я, вже всоте встаючи й притоптуючи траву, що зайнялася від багаття й загрожувала підпалити степ.

Ці правила, що їх одноманітно викладав Ерденіділік, починали дратувати мене. Крім того, я почував себе стомленим і страшенно хотів спати. Це ще побільшувало моє роздратування.

— Не можна лити на нього воду — це йому неприємно! — провадив далі лама. — Треба лити масло, вино — взагалі все, що підтримує горіння, це його найулюбленіша їжа. В огонь не можна кидати сміття — це його образить. Всього що димить і дає сморід, огонь не любить! В огонь не можна мочитись, він розсердиться й лютуватиме.

На цім слові мене наче хтось підштрикнув у бік. Лама подав мені радикальну пораду, сам не знаючи того. Я знову підвівся, але вже не притоптував огонь, а просто помочив траву коло нього.

— Огонь не любить води! — сказав я в тон ламі. — І тепер він не стане тікати від нас у степ!..

Але мій необачний, хлопчачий вчинок, що його я вважав цілком за невинний, мав несподівані для мене, в дальшому страшні, наслідки.

Лама раптово змовк і підвівся на ноги, потім він повернувся спиною до мене й мовчки пішов у темний степ.

Я завмер од цієї несподіванки. Тепер, коли припинилось його одноманітне базікання, стало напрочуд тихо. Було чути лише, як потріскує вогонь та тупає лама, ловлячи у північному степу.

— Ерденіділік!.. — несамохіть покликав я, вражений поведінкою ламі.

Але на мій крик з темряви гобійської ночі відповів лише швидкий тупіт коня, що мчав у напрямі до Менгитхита.

Мій кінь підійшов ближче до вогнища й голосно заіржав, побачивши мене. Тепер я сам залишився в пустельному степу.

Обміркувавши цей випадок, я трохи повеселішав. Він удався мені смішним, але я несамохіть відчув самотність та безкрайність самого степу, що взяв мене в свою просторову облогу. Незабаром я заснув. На світанку я бадьоро мчав до Менгитхита, поспішаючи на свято.

Доржанов на цім слові спинився й підійняв цеглину, що лежала коло нього: до нас знову підійшов лікар Козловський.

— Я зараз, зараз піду! — смішно замахав він руками. — Там привезли кумис, — сказав він Стрільчукові, поспішно відступаючи під суворим і диким поглядом Доржанова.

— Я зараз буду, — відповів Стрільчук.

— Лами в Менгитхиті, — продовжував Доржанов, кидаючи цеглину й витираючи руки, — з самого ранку вже готувались до "цаму".

Коли я туди прибув, білі будівлі старовинного храму, що казковою оазою виникли на коричневому тлі безмежного горбастого степу, були оточені групами синіх гостроверхих наметів. Білі священні письмена, морочні обличчя бурханів коливались од вітру на синіх полотнищах.

"Цам" був у повному розпалі. Лами сурмили в довжелезні сурми, брязкали тарелями, і оглушливо стугонів бубон. У страшних масках, що нагадували кошмарні сні убивць, лами вели свій ритуальний хоровод. З дацана по черзі виходили танцюристи і, відтанцювавши свій номер, зникали в прохолодній костюмерні. Спека заварювала густу лемішку з поту та пилуги на обличчях перевтомлених ченців. Натовпи піших і вершників оточували це барвисте й урочисте видовисько, голосними вигуками підбадьорюючи танцюристів.

Залишивши в надійному місці коня, я продерся в юрбу і став спостерігати.

Мені одразу впало в очі, що юрба на диво настроєна антирелігійно й навіть трохи вороже. Я зрозумів, що з місцевим населенням у лам недавно була сутичка, яка виникла, очевидно, на ґрунті якихось грошових розрахунків.

Цей настрій монголів сприяв моєму завданню пропагандиста, але виступати зараз, коли відбувається служба, нічого було й думати. Я відшукав кількох знайомих мені аратів, що співчували, революційній владі, і дав їм завдання поширити в юрбі чутку, що приїхав з Улан-Батора представник, який розкаже, що тепер треба робити кожному аратові. А тим часом я теж тинявся в юрбі, дивуючись із митців, що витратили своє неповторне вміння на створення цих жахливих масок. Це були безперечні зразки талановитої роботи справжніх художників. Лише в музеях Берліна я бачив подібні художні витвори.

— Нас раніш посилали вчитися до Німеччини, — відповів Доржанов на наші запитливі здивовані погляди, — тепер уже посилають до Москви в тінявому затишку дерев'яної трибуни, — продовжував далі він, — що була зроблена ще під час революційних подій, гуртками сиділи монголи та монголки, бігали діти. Аудиторія для мене була готова. Нарешті, дочекавшись перерви в релігійному ритуалі, що мала тривати досить довго, я зійшов на трибуну і звернувся до аратів Увесь натовп одразу посунув до трибуни, оточивши мене з усіх боків.

Я, звичайно, говорив про походження таких свят, як "цам", про їхню подібність у всіх народів. Говорив про визискування людини людиною, про використання ламами релігійних забобонів арата, щоб збільшувати свої прибутки. Про ледарів у жовтих халатах, що дурять людей і живуть за рахунок трудящих. Коли я почав говорити про потребу знищити класність, я чув, як вигукнув один із лам, що теж прийшли послухати мене.

— Він божевільний! — вигукнув лама. — Хіба ви не бачите? Він, безперечно, хворий!..

Я продовжував говорити далі, поглядаючи на гуртки лам, що стурбовано перешіптувались. Одного разу я побачив знайоме обличчя. Лама Ерденіділік, вказуючи на мене рукою, щось говорив своїм побратимам.

Монголи не розходились. Вони байдуже слухали моєї промови, як перед тим байдуже спостерігали "цям". Це були терплячі слухачі, яким було "хамалге" — байдуже, що б не відбувалось навколо.

Коли я зліз із трибуни, кінчивши свою доповідь, мене оточили прихильні до мене арати, закидаючи різноманітними запитаннями. Я помітив, як зловісно поглядали на мене лами. В їхніх поглядах я бачив лють і загрозу. Небезпека чигала на мене. Тепер мене знали тут усі, і я бачив, що за кожним моїм кроком стежили.

До вечора я виступив ще в кількох місцях цього величезного зборища.

Надвечір лід було зламано. Гуртки монголів у наметах і коло вогнищ обговорювали мої слова. Іскру кинуто. Тепер вона жевріла під масними косичками аратів і не давала їм спокою.

В наметах мене частували різними наїдками й кумисом, розпитуючи про різні речі, що цікавили цих дітей степу. Коли б я був лама, я міг би зібрати більше грошей, як сьогодні зібрала вся ця згряя своєю барвистою виставою. Цей момент, очевидно, найбільше дратував лам.

Ніч надійшла непомітно й раптово. Я нарешті згадав про коня, що був голодний. Я прив'язав його у тінявому закутку коло однієї старої напівзруйнованої кумирні і тепер шкодував, що одразу не пустив його у степ пастися, як це зробили арати із своїми кіньми. Треба було обов'язково одв'язати його й пустити хоч на ніч у степ. Там він сам знайшов би собі їжу. Він був при звичаєний до цього, бо монголи ніколи не збирають сіна.

Я проходив через табір, і моє серце переповнювалось фантастичними почуттями. Мені здавалось, що я Темур. Огонь та іскри од безлічі вогнищ освітлювали ніч, роздираючи її войовничими загравами. У криках юрб, у пирханні коней мені вчувався брязкіт зброї. Мені здавалось, що це військо, яким я обложив білі мури дацана — Менгитхит, — і що з першим сонячним промінням я поведу свої зухвалі орди в наступ. Це, мабуть, кобиляче молоко бродило мені в крові, арак або кумис, що я його пив цілий день тамуючи спрагу та спеку.

Лише в порожніх і темних переходах, серед старих кумирень, мій войовничий запал стих, збудивши інстинкт самоохорони. Чорні потворні тіні від огнища тріпотіли на білих мурах дацана. Живі тіні ченців, що полювали на жінок, одхитувались від моєї несподіваної появи. В кумирнях лунав стриманий жіночий сміх, шарудіння хитрих ченців, що, віддавши богові богове, тепер віддавали кесареві кесарева.

Обережно поблукавши переходами, я нарешті пізнав кумирню, коло якої прив'язав коня. Але коня мого вже тут не було. Якийсь доброзичливий монгол, мабуть, одв'язав його й пустив пастися в степ. Це мене тільки потішило. Кінь пропасти не міг, і я був задоволений, що він не голодує тут, а десь у табуні блукає по соковитій мураві.

Я вже хотів повертатись назад до табору, коли помітив, що мене оточило кілька

людей. Чорні халати швидко зблизилися навколо мене. Разом з думкою про небезпеку, що блискавкою промайнула мені в усьому тілі, я дістав зовні несподіваний удар по голові палицею, що одразу запаморочив мене. На мене враз кинулось кілька людей і міцно мене схопили. Удар по голові був такий міцний, що я був напівнепритомний і не міг навіть вчинити найменшого опору. Я немов крізь сон відчував, як мене поволокли кудись у надра дацана. Мене тягли досить довго, нагороджуючи добрими стусанами, коли комусь спадало на думку, що я роблю спроби пручатись. Десь у завулкові необережні носії стукнули мене головою об якийсь виступ кам'яної стіни, і я вкрай утратив притомність.

Коли я знов очунав і розплющив очі, то побачив над собою глибоке чорне небо, в якому напружено жевріли мікроскопічні світи, безсило змагаючись із густою темрявою. Я лежав горілиць і не міг поворухнутись. Руки й ноги були мені міцно обплутані ремінням, а в рот напхано огидних ганчірок, що од них я душився, поки зусиллями м'язів обличчя не випхав їх геть. Дихнувши трохи вільніше, я тепер мав змогу роздивитись і поміркувати над моїм становищем.

Я лежав неподалік огнища, десь у таємному закуті дацана, і бачив, як меві лизали мій одяг, подертий і зім'ятий, я бачив химерні тіні людей з потворними велетенськими головами, що ворушились на білій стіні найближчої кумирні, але самих людей не міг бачити. Я відчував, що знаходжусь в безпорадному стані, й ніщо, навіть неймовірний випадок, не врятує мене від розлютованої зненависті фанатиків. Лишалось лише мужньо померти. До небезпеки я звик, бо мав позаду безліч авантур, які призвичаїли мене до думки про неминучу майбутню катастрофу. Цього разу на мене чекало найгірше, що могло лише трапитись з людиною. Найдужче дошкуляла мені невідомість.

На диво, люди коло вогнища сиділи чомусь тихо. Їх я не бачив, а бачив лише потворні голови тіней, що похитувались у якомусь повільному ритмі. Це царство мовчання й тіней створювало містичний настрій, і мене поволі охоплював неймовірний жах, якого я ще ніколи не відчував, коли навіть зустрічався віч-на-віч із найстрашнішою небезпекою. Цей жах був якийсь відмінний од усіх інших страшних переживань, він баламутив кров і паморочив розум і волю. Це був релігійний жах безвірника, коли дурні забобони починають отруювати високий розум філософа й мудреця. Такого жаху не може витримати жодна вольова людина. Йому можна лише підкоритись і загинути в драговинах дурниці або негайно знищити, коли є для цього надійний ґрунт. Голосний крик, що мав розвіяти це моторошне містичне мовчання, був уже готовий зірватись у мене з вуст, коли раптом я почув знайомий голос, що здавався мені надзвичайно приємним і навіть любим у цьому страшному химерному оточенні. Я навіть трохи повеселішав, так заспокійливо вплинув на мене цей голос. Говорив знайомий мені лама Ерденіділік. Те, що він говорив, зовсім не було на мою користь, але один його голос підбадьорив мене, розвіявши містичні кошмари.

Мова була про мене.

— Він, безперечно, хворий! Він осквернив огонь, а те, що він говорив аратам та

шабінарам, може говорити лише божевільний!..

— В нього вселився злий дух! — підтримав другий лама, якого я теж не бачив.

— Злий дух опанував це тіло бурята, — говорив далі Ерденіділік, — і він підбурює народ монголів проти релігії, спонукає до бридких вчинків, призводить до святотатства!

— Його треба знищити! — сказав новий голос.

Знову мовчання запанувало коло вогнища. Згодьтесь, що я почував себе досить дивно в такому становищі! Я не міг навіть уявити, чим це все кінчиться, яку смерть придумують мені ці розлютовані оси. На порятунок у мене не було жодної надії. Коли б я навіть став кликати на допомогу, ніхто б не почув і не знайшов би мене в цьому таємному закуті монастиря. Я був міцно скручений ремінням і сам не міг визволитися від пут і непомітно втекти. Все намовилось проти мене, ніби й справді я був уже такий великий грішник, як це змальовували лами. Попередні страхи мої минули, і тепер я майже спокійно дивився на потворні голови тіней, що коливалися на екранах стін ламського монастиря.

— Бурхани й духи дуже уважно стежать за людьми, — знову заговорив Ерденіділік, за звичкою викладти свої релігійні правила, — і часто вимагають від них жертви! Коли людина довго не приносила жертви будь-якому бурханові або робила те, що не подобається богам, божество може наслати на неї різні страшні хвороби. Для цього бурхан відряджає до неподобної людини одного з підвладних йому духів. Дух забирається в нутро людини й починає його гризти. Від того виникають різні хвороби: забереться в груди — виникає кашель, сухоти. Забереться в живіт — виникає різачка, гила; забереться в спину — болить поперек; забереться в голову — людина божеволіє й верзе дурниці, святотатствує, як цей бурят! Звичайно, можна позбавитись такого непроханого гостя. Тибетські лікарі кажуть, що треба лише проковтнути гіркі або огидні ліки, і тоді дух не стерпить цього й сам вискочить із тіла людини.

Але такий спосіб вигнання духа дуже небезпечний, коли дух дуже злий. Роздратований дух кинеється на ближчу людину, на жінку, на дитину, на худобу, й тоді неприємностей буде ще більше...

— Треба духа вбити разом із тілом! — тоненьким голосом кастрата промовив якийсь молодий лама

Після цієї пропозиції, що прозвучала, як дзижчання мухи, знову запанувала тиша, і потворні голови тіней на хвилику нерухомо завмерли. Було чути лише, як потріскує вогнище. Я весь зіщулювся, чекаючи на страшний вирок.

— Ні! — рішуче промовив Ерденіділік. — Не можна вбивати рибу, не можна вбивати птицю, не можна вбивати навіть блощицю або вошу!..

При цих словах у мене знову одлягло від серця. Але базікання лам і невідомість, що вони зі мною зроблять, були гірші за всякі катування. Це надзвичайно неприємно впливало на мої нерви, і, щоб прискорити розв'язку, я став ворухитись і лаятись, прикликаючи на голови лам увесь гнів усіх відомих і невідомих мені бурханів. Це трохи розвіяло гнітючу атмосферу судової наради фанатиків.

Один із лам негайно підвівся від вогнища й підійшов до мене.

— Ти образив усіх бурханів, — сказав він, — і вони, гніваючись, наслали на тебе важку хворобу! Лежи спокійно, ми зараз тебе вилікуємо.

Його голос звучав іронічно. Всіх бурханів було близько трьох тисяч, і їхній гнів був мені не такий страшний, як люті цієї купки роздратованих ченців.

— Коли ви мене вб'єте, — якомога спокійніше й голосніше сказав я, щоб мене добре почули коло вогнища, — то прийдуть цирики, монгольські солдати і всіх вас переважають!..

Ці мої слова справили на лам деяке враження, і знову запанувало хвилинне мовчання.

— Ти хворий, — з удаваним піклуванням у голосі знову промовив до мене лама, — ми будемо лише тебе лікувати!..

— Так! Так! — залунали голоси коло вогнища.

— Ми тебе зараз вилікуємо!..

В цих голосах звучало знущання, і я знову завмер, не бажаючи давати ламам змоги кепкувати з мене.

— Не можна вбивати вошу! — з люттю в голосі промовив Ерденіділік. — Ми випалимо з нього злого духа священним огнем Есеге-Малан-Тенгері.

Я зрозумів, що на мене чекало якесь страшне катування, але вони мене не вб'ють, боячись розплати. Лама почали щось готувати, але що — я не бачив. Холодний піт обіляв усе моє тіло, і я міцно стис зуби, що почали цокотіти, як у лихоманці.

За кілька хвилин розправа почалась. До мене підійшло троє ченців і міцно притисли мене до землі. Один із них розірвав у мене на грудях сорочку. Пручатися не було жодної змоги. Моє тіло безсило билось під міцними, живавими руками лам.

Четвертий лама швидко підійшов до мене від вогнища. Я лише встиг помітити шматок розпеченого заліза, що жариною промайнуло перед моїми очима. Лама притулив його мені до грудей, і я відчув, як страшний біль звірячим ревом сам, без моєї волі, видерся з мого горла. Од жахливого болю в мене потемніло в голові, й мене занудило від пахощів власного смаженого м'яса.

За хвилю до моїх грудей притулили другий розпечений дротик, і я від страшного болю зовсім неприємно, мені здалося, що я вмираю.

Незабаром я очунав од нового болю, ще жахливішого за попередній. Тепер я лежав на животі й мені випікали м'ясо на хребті до самої кістки. Після четвертого випікання я здурів і став битися, як несамовитий, уже не відчуваючи жодного болю. Щоб мене втихомирити, лама, які вживали, мабуть, цього способу лікування не вперше і знали, до яких наслідків призводить кожне випікання, припекли мені дротиком ще в двох місцях на голові, теж до самої кістки, після чого я вже перестав розуміти, що діється навколо.

Потім мене водили й показували по юртах, пояснюючи мою хворобу, а я безглуздо сміявся і щось базікав, як немовля.

— Після цієї операції лам він справді збожеволів! — сказав Стрільчук, закінчуючи оповідання Доржанова. — Його підібрали на дорозі й приставили сюди до лікарні. Він уже виліковується й незабаром буде зовсім здоровий. Покажіть, що вони вам зробили!

— звернувся Стрільчук до Доржанова.

Доржанов розстебнув сорочку й показав нам свої груди та спину, де були випечені в самих кістках навіть ямки, що вже загоїлись і були білі як сніг порівняно з усім кольором тіла. Потім Доржанов нахилив голову і показав на тімені дві білі цятки, випечені залізом Він був таврований релігійним фанатизмом ламаїзму.

Доржанов деякий час мовчки дивився на нас після оповідання, а потім, наче щось згадавши, звернувся до Стрільчука:

— Слухайте, лікарю! — знову завів своєї Доржанов. — Коли нарешті ви мене випишете звідси? Це ж божевільня! Хіба це лікарня?!

Доктор Стрільчук заспокійливо поплескав його по плечу.

— Ви ж знаєте, що сьогодні не працює канцелярія! Завтра я вас випишу!..

— Ах, я забув!.. — зітхнув Доржанов. — Ви ще вчора казали мені про це...